भारत इतिहास संशोधक मंडळ-पुरस्कृत ग्रंथमाला

क्रमांक ३१ वा

मराठ्यांच्या उत्तरेंतील मोहिमा

भाग १ ला

(१७२०-१७४०)

लेखक

विश्वनाथ गोविंद दिघे, एम्. ए

पुणे

किमत १ रुपया] १९३३ [सभासदास १२ आणे

प्रकाशक

विश्वनाथ गोविंद दिघे,

सदाशिव पेठ, पुणें २

मुद्रक

स. रा सरदेसाई, बी. ए., एल्एल् बी.

नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ

भारत' छापखाना, पुणें २

पुरस्कार

मराठ्यांच्या उत्तरेंतील मोहिमा (१६४२ शके ते १६६२ शके) हा विषय घेऊन रा विश्वनाथ गोविंद दिघे, एम् ए , यानीं लिहिलेला सोबतचा प्रबंध भारत-इतिहास-संशोधक-मडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेतलें ३१ वें पुष्प म्हणून या एकविसाव्या समेलनाच्या शुभ प्रसगीं प्रसिद्ध होत आहे याबद्दल आम्हास विशेष आनद वाटतो त्याचें एक कारण असे कीं, आजवर पुरस्कृत ग्रंथमालेंत अशा ऐतिहासिक प्रबधाचा समावेश झाला नव्हता दुसरें कारण असें की, सदर प्रबधाचे लेखक रा दिघे हे आमचे जुने विद्यार्थी आहेत आणि विद्यार्थिदशेंत त्याचे ठिकाणीं अंकुरित झालेली इतिहासाभ्यासप्रीति प्रबधलेखनप्रकाशनाच्या रूपाने पल्लवित झालेली पाहून जसा त्यास तसाच आम्हास व आमच्या मडळास आनद व अभिमान वाटणें साहजिक आहे तिसरेंहि एक कारण या ग्रथान्या पुरस्कारास हेतुभूत आहे, ते असें

पेशवेदप्तरात अफाट असा कागदपत्राचा सग्रह आहे तो अभ्यासकास उपलब्ध व्हावा म्हणून अनेक खटपटी आज कैक वर्षे चालू आहेत त्याला थोडें फार यश येतहि आहे सरकारासहि आपल्या कर्तव्याची जाणीव अधिकाधिक उत्पन्न होत असून साप्रतच्या आर्थिक हलाखीच्या परिस्थितींतहि सरकाराने पेशवेदप्तरातील निवडक सामग्री प्रकाशित करण्याचें सत्कार्य जोरानें चालविलें आहे ही सतोषाची गोष्ट आहे आणि याबद्दल सरकार खरोखर स्तुतीस पात्र आहे कागदाची निवड, छपाईची पद्धति, मूळात नसलेली विराम-चिन्हे घालणें, इग्रजी साराशाची जोड, वर दिलेल्या इग्रजी मिती इत्यादि अनेक बाबी-विषयी सर्वांचेच समाधान होणें अशक्य आहे तथापि आजच्यापेक्षा अधिक सर्वमान्य होण्याजोगी व्यवस्था सरकारास खर्च मुळीच न वाढवताहि किंबहुना थोडा कमीच करून, सहज करता आली असती असे आमचे स्पष्ट मत आहे आणि तें सरकारास माहीत आहे. सरकारास तें तितकें मान्य झालें नाहीं आणि ज्यांना मोडी वाचनाचा परिचय नाहीं अशा एका परस्थ इतिहासज्ञ विद्वानाचा सल्लाच सरकारास अधिक ग्राह्य वाटला !

आतापर्यंत पेशवेदप्तरातील निवडक कागदाचे २८ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत, आणि आणखी सुमारे १७ भागाची निवड होऊन तयार आहे असे कळते या सर्व भागातून प्रसिद्ध होणाऱ्या सामग्रीचा निरनिराळ्या तऱ्हेने परामर्ष घेतला जाणे अवश्य आहे प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्राची सत्यता, शुद्धता, विश्वसनीयता वगैरे दृष्टीनीं परीक्षा करणे, त्यांची काल, प्रसंग, व्यक्ति वगैरेंच्या दृष्टीनें झालेली निश्चिति व माडणी तपासणें, त्यात अगदी नवीन माहिती काय मिळाली, जुन्या माहितीस दुजोरा कसा व कोठें मिळाला, जुनी अनुमानें कोणतीं ग्राह्याग्राह्य ठरू लागली, वगैरे प्रश्नाची चर्चा करून इतिहासरचनेस त्याचा उपयोग करून घेणे हे सर्व उद्योग करणे क्रमप्राप्तच आहे

अद्यापि पेशवेदप्तराचे निवडलेले भागहि संपूर्ण प्रसिद्ध झालेले नाहीत आणि जेथे शंकास्थाने उत्पन्न होतील त्या त्या स्थळी अभ्यासकास मूळ दप्तर तपासण्याची सोय व सवलतहि पाहिजे तेवढी उपलब्ध नाहीं अर्थात् वर दर्शविलेल्या प्रकारे दप्तराचा परामर्ष आस्तेआस्तेच घ्यावा लागेल

जसे पेशवेदप्तर तसेच **निजामदप्तर**हि फार विस्तृत असून त्यातील कागदपत्र अद्यापि प्रसिद्ध झालेले नाहीत पण त्याचीहि व्यवस्था लागण्याची आशा हल्ली वाटू लागली आहे (भा इ स म त्रै , वर्ष १२, अंक १ पहा)

केवळ राजकीय स्वरूपाच्या कागदपत्राचे अवलोकन आणि तेहि केवळ व्यावहारिक दृष्टि असणाऱ्यानी केलें तर त्यात अपूर्णतेचा दोष राहणे साहाजिकच आहे कागदपत्राचे लष्करी, नाविक, आर्थिक, वार्षिक वगैरे **सर्वांगीण निरीक्षण व परीक्षण** झाले पाहिजे, कारण राष्ट्राच्या जीवनाच्या शाखा, पोट आणि त्याचे अवयवाप्रमाणे, अगदं निकटसंबद्ध असतात

असा सर्व अभ्यास होणे हे काही स्वाधीनचे नाही आणि म्हणून **साधनसंशोधन व सिद्धान्तविरचन ही दोन्ही कार्ये सजोड चालवावी लागतात आधी साधनसंशोधन** हें तर खरेच, तरी ते कधीहि पूर्ण व जीर्ण होत नाही, आणि म्हणून जीपासून थोडीशी तरी सिद्धान्तरचना करता येईल एवढी साधनसंपत्ति हाती असली म्हणजे सिद्धान्तरचनेचे कार्यास सावधपणे हात घालण्यास हरकत नाही वरील दृष्टीनेच रा दिघे यांच्या प्रयत्नाकडे पाहिले पाहिजे. अलीकडे सुमारे तीन वर्षे रा दिघे हे पेशवेदप्तरात काम करीत होते आणि म्हणून त्यांस कागदाची निवड व अभ्यास करण्यास चांगली सोय व अवधि ही लाभला तिचा त्यांनीं सदुपयोग करून आजचा प्रबंध रचिला हे त्यास खरोखर भूषणावह होय

पेशवेदप्तरातील सरकारी खडांस आतील मजकुराचा **विस्तृत** परामर्ष घेणाऱ्या प्रस्तावना किंवा विवेचने जोडलेली नाहीत, आणि हें योग्यच केले असें म्हटले पाहिजे परंतु असा परामर्ष घेणें मात्र अवश्य आहे यास्तव पेशवेदप्तरात काम करीत असलेल्या मित्रास आम्ही सूचना केली कीं, असा एक किंवा अनेक प्रबंधात्मक ग्रंथ त्यानीच हौसेने प्रसिद्ध करावा आमचे म्हणणे कित्येक मित्रास रुचून ते कामास लागले आणि त्यापैकीं रा दिघे यानी आघाडी मारून आपला प्रबंध प्रसिद्ध केला आहे

रा दिघे यांचा हा प्रबंध प्रस्तावनावजा नसून विवेचनवजा आहे आणि यात विशेषेंकरून पेशवेदप्तर भाग १३।१४।१५ याचे आधारे मराठ्याच्या उत्तरेकडील मोहिमाचे विवेचन केलेले आहे त्यामुळे भाग १३।१४।१५ यात जे निवडक कागद छापले आहेत त्याचे महत्त्व, कालनिर्णय, लेखक, नवीन भर, जुन्यास पुष्टि, व्यक्तिस्वभाव इत्यादि प्रकारची चर्चा या प्रबंधात आलेली नाहीं विशेषत या तीन खडातील अनेक कागदपत्राचे आधारें मराठ्याच्या उत्तरेकडील हालचालींचे सटीक विवेचनच यांत आलेले आहे

रा दिघे याच्या सदरील विवेचनात मराठ्याचा माळव्यात प्रवेश कसा झाला, राजकारणाला उत्तराभिमुखी रोख कोणीं उत्पन्न केला, त्या धोरणाची सयुक्तिकता वा अयुक्तिकता, निजाम ' खळी ' दक्षिणेंत नेस्तनाबूद न करण्यामुळें पुढें ओढवलेली विपत्ति, भोपाळच्या विजयांत पानिपतच्या पराजयाचें मूळ कसें शोधता येईल, बाजीराव पेशव्याचें अप्रतिम सेनानीत्व व अतुल कर्तबगारी आणि स्वराज्याची साम्राज्यात वाढ इत्यादि अनेक मुद्याचा खल रा दिघे यानी केला आहे आपले म्हणणें त्यानीं बहुधा अस्सल कागदपत्राचे आधारे (उतारे समाविष्ट करूनच) सजविलें आहे स्वत.चे शब्दात घातलेल्या मजकुरात जसे त्यानी जुने गोड शब्दप्रयोग मुद्दाम उचलून घेऊन योजिले आहेत, तसे बऱ्याच स्थळीं मुळांतीलच मजकूर व भाषा जराशी अर्वाचीन करून वापरली आहे.

रा दिघे यानीं आपलें म्हणणें माडताना कोणतीहि सकुचित वृत्ति ठेविली नाहीं तर खऱ्या इतिहासविवेचकाचे ठायी जो उदार पण निस्पृह वृत्ति असावी लागते तिचाच अवलब केला आहे मतप्रदर्शन करणे हें तर रा दिघे याचें या प्रबधात एक मुख्य प्रयोजन आहे तीं त्याचीं मतें किंवा अभिप्राय मान्य होवोत वा न होवोत, त्यानी आपल्या बाजूनें केलेलें मतप्रदर्शन साधार व सभ्य असे करावयाची खबरदारी घेतली आहे किंवा नाही हें आपणास प्रथम पाहिले पाहिजे तसे त्यानीं केलें आहे असे हा प्रबध वाचणाऱ्या कोणासहि कबूल करावे लागेल आधार, आवृत्तिनिर्देश व पानें हीं तपशिलवार जेथे नाहींत तेथे मात्र जरा न्यून भासेल हें खरे

रा दिघे याच्या विवेचनात पुष्कळ ठिकाणीं विचार करण्यासारखे मुद्दे आलेले आहेत दक्षिणेतून उत्तर जिंकण्याचा मराठ्याचा प्रयत्न हा कसा अपूर्व ठरतो, याचे विवेचन (पृ ७०) मननीय आहे पूर्वी सत्याश्रय पुलकेशी वगैरे दक्षिण्यानीं उत्तरेत घुसण्याचा प्रयत्न केला, पण दक्षिण्यांनीं उत्तरेवर दीर्घकालीन कब्जा केला असा हिंदुस्थानच्या पाच हजार वर्षाच्या इतिहासात फक्त मराठ्यानींच ! दुसऱ्या कोणासहि हा अद्वितीय गौरव प्राप्त झाला नाही

भोपाळ व पानिपत या युद्धाच्या साम्याचे विवेचनहि (पृ ६३) मार्मिक उतरले आहे. भोपाळास निजामास अजी गाडून टाकावयाचा होता म्हणजे ' सारी दक्षिण मोकळी ' झाली असती असें रा दिघे म्हणतात पण अबदालीनें तरी एवढे जीव खर्ची घालून काय मिळविलें ? लूट घेऊनच गेला, याहून काय ? कसेहि असलें तरी निजामासारखा प्रबळ प्रतिस्पर्धी अगदीं पुण्यापासून पचवीस कोसावर लागून राहिल्यामुळें एक प्रकारे ' अस्तनींतच अग्न ' राखल्याप्रमाणें झाले आणि ही अगदीं मराठी साम्राज्याच्या हृदयाजवळची जहरी जखम सदा वहातच राहिली आणि त्यातच हैदराचा शूळ उपटल्यामुळे माधवरावाचा व त्याबरोबरच मराठी सत्तेचा ' क्षय ' झाला ! दिल्लीच्या टोंकाकडून ताण लावून निजामास उलथण्याचा बाजीरावाचा प्रयत्न जरी पाहिजे तेवढा यशस्वी झाला

नाही तरी रघूजी भोसल्याखेरीज त्याच्या बरोबरीच्या प्रतिपक्षीयात खणखणीत पराक्रमी असे कोणी दुसरे आढळत नाहींत किंबहुना बाजीराव हिंदुस्थानात त्या वेळी सेनानीत्वात अद्वितीयच होता आणि त्यास त्याचा समगुणी बधु चिमाजी अप्पा याचें साहाय्य मिळाल्यामुळें रामलक्ष्मणांप्रमाणें बाजीचिमाजींची जोडी भरतखडभर गाजली व मराठ्याच्या इतिहासात एका अत्यत प्रभावशाली व उज्ज्वल अशा प्रकरणाची त्यानीं भर टाकली यात शंका नाही हाच त्यांचा पराक्रम रा दिघे यानीं निर्मळ मनाने व निर्भय चित्तानें परतु आधार न सोडतां या प्रबधात वर्णन केला आहे रा दिघे याची भाषा विषयानुरूप आहे ‘ भोपाळचा विजय हा मराठी साम्राज्याचा पहिला जाहीरनामा होय ’ असे चटकदार व भरदार वाक्यप्रयोग या लहानशा प्रबंधात बरेच आहेत, त्यावरून जसा रा दिघे याचा विचार व सराव वाढेल तसा त्याचा अधिकार व प्रभावहि वाढेल असा भरवसा वाटतो

रा दिघे याच्या मताची चर्चा करण्यास येथे अवकाश नाही, आणि या पुरस्काराचें तें प्रयोजनहि नाहीं तरुण पिढींत रा दिघे याच्यासारखे पदवीधर इतिहासाभ्यासी जर असे प्रबध रचण्यासाठीं श्रमतील तर जी साधनसपत्ति मोठ्या प्रयाससायासानें आज पन्नास वर्षे जमा करण्यात आली आहे, तिचे योग्य चीज होऊन मराठ्याचा विस्तृत, सागोपाग व साधार इतिहास लिहिला जाण्याची वेळ जवळ येईल

ज्येष्ठ शु ७ मी.
पुणे शके १८५५

दत्तो वामन पोतदार
चिटणीस भा इ स म , मडळातर्फे

प्रास्ताविक

अठराव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे मराठ्यांचाच इतिहास होय शिवरायानें लाविलेल्या रोपट्याचा घनदाट वृक्ष वाढून त्याच्या फांद्या चोहोंकडे फैलावल्या. स्वराज्यसंस्थापनेचा इतिहास जितका उद्बोधक तितकाच उद्बोधक मराठी साम्राज्य-संस्थापनेचा आहे मराठ्यांचा उत्तरेंत प्रथम प्रवेश झाल्यापासून १७४०पर्यंत मराठी सत्तेचा विस्तार कसकसा होत गेला याची या छोट्या प्रबंधात शास्त्रीय पद्धतीनें चिकित्सा केली आहे

पेशवे-दप्तरातील स्वयंप्रमाण असे पुष्कळ कागदपत्र प्रसिद्ध झाल्यामुळे या विषयास चालना मिळणें साहजिक आहे यापूर्वी मराठी साम्राज्यसंस्थापनेच्या काळासंबंधीं उल्लेख अगदी त्रोटक असल्यामुळे कोणाहि लेखकास या काळातील मराठ्यांच्या उत्तरेकडील हालचालींची अस्पष्ट रूपरेषा काढण्यापलीकडे जाता येणें शक्य नव्हतें ग्रँट डफ, पेशवे-शकावली व इतर तुटपुंजीं साधनें यांच्या साहाय्यानें या विषयाचें विवेचन करण्याचा प्रयत्न रा सा रियासतकार सरदेसाई यांनी आपल्या परीनें केला तेव्हां उपलब्ध असलेल्या साधनांवरून रियासतकारांनी आपलें काम कसोशीनें बजावलें असल्यामुळें नागपूरचे प्रो सिंहप्रभृति लेखकांनी याच सामग्रीवर आपले ग्रंथ सजविले आता मात्र पेशवे-दप्तरातील निवडक पत्रसंग्रह प्रसिद्ध झाल्यामुळे या विषयाचा फेरविचार करणें अपरिहार्य आहे

पेशव्यांच्या सरकारी दप्तरखान्यातील अव्वल दर्जाची हीं पत्रे असल्यामुळे आता पूर्वीप्रमाणें चाचपडण्याचें कारण नाहीं निःशंकपणे या प्रांतात वावरण्याची सोय झाली आहे या साधनांच्या आधारानें विषयाची मांडणी केली असल्यामुळें या ग्रंथातील विवेचनाला एक तऱ्हेचा निश्चितपणा आला आहे जयपूर, जोधपूर, हैद्राबाद येथील सरकारी दप्तरखान्यातील साधनें केव्हां प्रसिद्ध होतील तीं होवोत, तीं उपलब्ध झाल्यास मूळ वृत्तांतास पोषक अशीच म्हणजे तपशिलाचीच भर पडेल पेशवे-दप्तराच्या आधारावर केलेल्या मांडणीची उलथापालथ होईल असल्या क्रांतिकारक शोधाची कोणी अपेक्षा करू नये

अशी एक समजूत प्रचलित आहे की, मराठ्यांच्या उत्तराभिमुखी राजकारणाचा प्रणेता बाळाजी विश्वनाथ होय शाहू, बाळाजी विश्वनाथ, शंकराजी मल्हार यांनी परिस्थितीचें आकलन करून मराठी राज्याचा प्रसार कोणत्या धोरणानें व्हावा हें निश्चित केलें व बाजीरावानें हें धोरण फक्त अमलात आणले या समजुतीला आधार एकच व तो म्हणजे असा विचित्र की, 'या काळासंबंधीं व्हावा तितका पत्रव्यवहार उपलब्ध होत नाहीं' ही विचारसरणी व्यवहाराला व तर्कशास्त्राला खरोखर सोडून नव्हे काय? १७०८त मराठी राज्याला लागलेलें ग्रहण दूर झालें तरी महाराष्ट्राची अत्यंत दैन्यावस्था उडाली होती

पुणे-सातारा टापूत आपला अंमल जारी करणें शाहूस मोठ्या मुष्किलीची गोष्ट होऊन बसली होती अशा वेळीं साम्राज्यविस्ताराची सुखस्वप्नें त्यास पडत होतीं हें पटत नाही दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर, उदाजी चव्हाण अशा प्रबळ बडखोराशी समेट करून शाहूचे आसन स्थिर करण्याच्या प्रयत्नात असलेला बाळाजी विश्वनाथ मोगल साम्राज्यावर आक्रमण करून मराठी राज्यविस्तार व्हावा असे धोरण ठरवितो, हें म्हणणे अवास्तव भासतें पेशवेबखरीत बाळाजी विश्वनाथाच्या कामगिरीचे जे रसभरित वर्णन केले आहे त्याचे कारण म्हणजे तो पेशवे घराण्याचा संस्थापक होता हे होय बाजीराव व नानासाहेब यांनीं पेशवे घराण्याचे वैभव थोर पदवीला पोहोंचविल्यामुळे साहजिकच बाळाजी विश्वनाथाच्या कामगिरीला महत्त्व प्राप्त होतें मुलगा थोर व कर्तृत्ववान् निघाला कीं, त्याच्या कर्तबगारीचा अशभाक त्याचा जनक असला पाहिजे अशी काहींशी भ्रामक कल्पना या समजुतीच्या मुळाशीं आहे कित्येक वेळा अशी कल्पना केल्यास ती साजरी होण्याजोगा बाप असतो म्हणून तशी वस्तुस्थिति असते किंवा 'असली पाहिजे असें नाही

पेशवेदप्तरांत काम करताना स्वत.च्या उपयोगाकरिता जी टिपणे केलीं तींच थोड्याशा विस्तारानें येथें मांडली आहेत शास्त्रीय ऐतिहासिक लेखनात आधाराशिवाय एक वाक्य लिहिण्याची सोय नाहीं ठिकठिकाणीं पत्रातील उतारे दिल्याशिवाय एक पाऊल पुढें टाकता येत नाहीं भाषाही बदलत असल्यामुळें जुन्या भाषेतील प्रयोग सामान्य वाचकास दुर्बोध होतात पण पत्रातील उतारे देणे आवश्यक असल्यामुळे ही दुर्बोधता टाळणें अशक्यप्राय होते त्याचप्रमाणे गतकालीन पत्रव्यहारात मन सारखे वावरत असल्यामुळे काही काही शब्दाची पकड मनावर न कळत बसते तसेंच कित्येक प्रसगाच्या' तारखा व वर्षे निश्चित करण्याकरिता गणिती पद्धतीनें लिहिल्याशिवाय गत्यतरच नसतें या प्रबधात या तऱ्हेचे कित्येक दोष—म्हटले तर !—आहेत, याची मला जाणीव आहे पुढील भागात (१७४०–१७६१) ते टाळण्याची शक्य तितकी खबरदारी घेतली आहे

सरतेशेवटी मला माझ्या कार्यात ज्याचे साहाय्य झाले त्याचे मन पूर्वक आभार मानून ही प्रस्तावना सपवितो रियासतकार सरदेसाई व रा कृष्णाजीपत पुरदरे यान्याच जवळ इतिहाससशोधनाचे पहिले धडे मी गिरविले या दोघा महाभागाचे मानावे तितके उपकार थोडेच आहेत प्रो पोतदार याचा व माझा अनेक वर्षांचा गुरुशिष्याचा सबध असून त्याच्याच प्रोत्साहनाने हा छोटा ग्रथ प्रसिद्ध करण्याचे धाडस मी करीत आहें मजकूर तपासून व वेळोवेळी सूचना करून मला मदत केल्याबद्दल माझे स्नेही श्री शकर-राव जोशी याचाहि मी आभारी आहें

१ जून १९३३
पुणे

विश्वनाथ गोविंद दिघे

अनुक्रमणिका

साधनग्रंथांची यादी

१ मराठी

१–६ पेशवेदप्तरातून निवडलेले कागदपत्र–भाग १०,१३,१४,१५,१७,२२, रा सा सरदेसाई यानीं सपादिलेले

७–९ मराठ्याच्या इतिहासाचीं साधनें–खड २, ३, ६–राजवाडे

१० ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र यातील पत्रें
११ इतिहाससंग्रह
} रा ब पारसनीस

१२ कैफियत यादी वगैरे
१३ शाहू रोजनिशी
१४ बाळाजी बाजीराव रोजनिशी
} रा ब. वाड

१५ भारत-इतिहास-सशोधक-मंडळ त्रैमासिक

२ हिंदी

१६ रजपुताना का इतिहास–गौरीशंकर ओझा

३ फारसी

१७ तारीख–इ–हिंदी रुस्तुमअली
१८ तझकिरा–आनदराम मुखलिस
१९ तारीख–इ–इब्राहीमखान
} Translated by Elliot and Dowson

४ इंग्रेजी

२० *A Memoir of Central India*—Sir John Malcolm

२१ *Later Mughals*, Vol II—Irvine

२२ *Army of the Indian Mughals*—Irvine

२३ *Fall of the Mughal Empire*—Sir Jadunath Sarkar.

मराठ्यांच्या उत्तरेंतील मोहिमा

प्रकरण पहिले

मराठ्यांचा माळव्यांत प्रवेश
व
दयाबहादरचा पाडाव

(इ स १७२०–१७२९)

उत्तरतील विजय हा बाजीरावाच्या कारकीर्दीचा अत्यत यशस्वी भाग होय, किंबहुना या पेशव्यास ज महत्पद प्राप्त झाले, त्याचे कारण त्याच्या उत्तराभिमुखी राजकारणात साठविले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे होणार नाही दक्षिण जिंकावयाचा निर्धार करून १६८१च्या सुरुवातीस औरगजेब बादशहाने अलोट सैन्यानिशी नर्मदा ओलाडली व एकामागून एक दक्षिणेतील लहानमोठी राज्ये भरडून काढण्यास सुरुवात केली विजापूर, गोवळकोंडा व कर्नाटक या राज्याचा थोडक्याच दिवसात चक्काचूर उडाला, पण मराठे मात्र अजिक्य ठरले बादशहाच्या सैन्याशी सतत पचवीस वर्षे जे युद्ध चालले त एका व्यक्तीने किंवा राजाने चालविले नसून लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांनी या समयी करून मेहनत केली सर्वस्व गमावून बसण्याची वेळ आली असता मराठ्यानी जो निकराचा झगडा चालविला तो अनुपमेय आहे या युद्धाचा एक परिणाम म्हणजे सर्व देश एक लष्करी छावणी होऊन बसला औरगजेब शात झाल्यावर शाहजादा दक्षिणची मोहिम अर्धवट टाकून दिल्लीच्या तख्ताकरिता युद्धाच्या तयारीने सर्व सैन्यानिशी उत्तरेकडे निघून गेला आणि मराठी राज्यास लागलेले ग्रहण कायमचे सुटले मराठ्याचे पारिपत्य आपल्या हातून होत नाही, तर फूट पाडून त्याचे सामर्थ्य कमी करावे या हेतूने शाहूची मुक्तता करण्यात आली व अपेक्षेप्रमाणे मराठ्यात पक्ष उत्पन्न होऊन एकमेकाच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढण्याचे उद्योग सुरू झाले अतस्थ कलहात खर्ची होणाऱ्या सामर्थ्याचा राष्ट्रसवर्धनाकडे उपयोग करून घेणाऱ्या व्यक्तीची मराठी राज्याला अत्यत जरूर होती आणि ती उणीव बाजीरावाने उत्कृष्ट रीतीने भरून काढली देशात अराजक माजले आहे, यावर रामबाण इलाज राज्याचा विस्तार साम्राज्यात करावा या धाडसी कल्पनेचा उद्भव बाजीरावाच्या डोक्यात झाला, आणि कल्पकतेला शार्याची जोड देऊन मराठ्याची दृष्टि त्यास उत्तराभिमुखी केली मोगल झनान्यात आयुष्यातील उत्तम काळ निघून गेल्यामुळे शाहू या कामास नालायक झाला आणि कारकुनीतून वाढलेल्या बाळाजीपत नानास या भव्य कार्यव्यापाची कल्पना आली असेल असे वाटत नाही बाजीरावाने ही जी कामगिरी बजावली ती

क्रांतिकारकच समजली पाहिजे कारण तिच्याच अनुरोधाने मराठशाहीचे धोरण पुढील अर्धशतक चालले महानदीला पूर येऊन सर्व प्रदेश जलमय होऊन जातो, शेकडो शेतांची, घरादारांची नासाडी होऊन हजारो कुटुंबे निराश्रित होतात, पण कुशल एंजिनियर बांध बांधून, कालवे खणून पुराचे पाणी दूरवर खेळवून वाळवंटाचे नंदनवन बनवितो, तद्वतच बाजीरावाने आपसातील यादवीने क्षीण होत जाणाऱ्या सामर्थ्याला नवीन मार्ग दाखवून दिला आणि महाराष्ट्राचे वैभव वाढविले

मराठशाहीच्या हिताच्या दृष्टीने हे धोरण इष्ट होते किंवा नव्हते, स्वराज्याची निरवानिरव करून दक्षिणेकडे बाजीरावाने लक्ष पुरविणे रास्त ठरले असते वा नसते इत्यादि प्रश्न विचारार्ह आहेत, व त्यांचे विवेचन योग्य स्थळी होईल सुरवातीस मराठ्यांचा फैलाव उत्तरेकडे कसा होत गेला, कोणत्या व्यक्तींचे पराक्रम मराठी साम्राज्य-स्थापनेला कारणीभूत झाले याचा विचार केला पाहिजे

एखादे वेळेस नदीचे मूळ शोधून काढता येईल व ऋषीकडून त्यांचे कूळसुद्धा कळेल, पण मराठ्यांचा माळव्यात प्रथम प्रवेश केव्हा झाला हे सांगणे अशक्यप्राय ! १६९० मध्ये मराठ्यांची टोळधाड माळव्यात एकदा उतरली असा मालकमने उल्लेख केला आहे, १६९८ त पवाराने मांडु लुटले पण तेथून त्यास लवकरच परतावे लागले, यानंतर १७०५ त मराठ्यांच्या लष्कराने माळव्यात धामधूम मांडली या स्वाऱ्या म्हणजे औरंगजेबाला उत्तरेकडून पायबंद देण्याकरिता केलेल्या, त्यांना तात्कालिक महत्त्वापेक्षा जास्त महत्त्व देतां येत नाही औरंगजेबासारखा कजाग शत्रु छातीवर पाय देऊन उभा असता साम्राज्यविस्ताराचा विचार मराठ्यांना सुचला हे विचारशक्तीला पटत नाही औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मात्र ही परिस्थिति पालटली १७०७ नंतर दिल्ली येथील झालेल्या घडामोडी ज्यांनी पाहिल्या त्यांना मोगल साम्राज्याची मजबुती आतून पोखरलेल्या जुनाट वृक्षापेक्षा जास्त नाही, हे दृष्टोत्पत्तीस आले १७०७ नंतर शाहाजाद्यांमध्ये झालेली युद्धे, शीख, बुंदेले यांचा बंड, स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या सुभेदारांच्या मसलती, बादशाहाशी फटकून वागण्याची रजपुतांची प्रवृत्ति या सर्व चिन्हांवरून मोगल राजवटीचे दिवस संपुष्टात आले आहेत, हे सांगण्यास भविष्यवाद्याची जरूर नव्हती सामान्य माणसालासुद्धा हा प्रवाह कोठे चालला आहे याची अटकळ आली, तर राजकारणाचे डावपेच खेळणारे मुत्सद्दी यांनी या परिस्थितीचे अवग्रहण करून आपल्याला त्याचा फायदा कसा करून घेता येईल याची मनाशी गांठ बांधली तर नवल नाही इंग्रज येथे व्यापाराकरिता आले, मुलूख संपादण्याची मनीषा एतद्देशीय राज्यकर्त्यांच्या दौर्बल्यामुळे उद्भवली हाच न्याय सर्वत्र लागू पडतो बलिष्ठांनी दुबळ्यांचे जीवन शोषून पुष्ट व्हावे, या सृष्टिक्रमातील न्यायाला राजनीतिशास्त्र अपवाद नाही सांगण्याचे तात्पर्य म्हणजे, दिल्लीतील भानगडीत हात घुसवून मोगल साम्राज्याचे लचके तोडण्याची वेळ आली आहे, याची

कल्पना मराठ्यांना औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतरच आली. त्याच्या सुदैवाने त्यांना या वेळी चांगलाच हात दिला. शंकराजी मल्हार सचीव काशीवासास गेला असता सन्याशाच्या निष्क्रिय जीविताचा कंटाळा येऊन हा राजकारणपटु सय्यदाकडे गेला आणि हुसेनअली दक्षिणेत असता, बादशहावर छाप ठेवण्याकरिता मराठ्यांची मदत घ्यावी असे त्याने सय्यदास सुचविले. त्याचे म्हणणे मान्य होऊन १७१८ त मराठ्यांना अनुकूल असा तह घडून आला. या तहांत जरी गुजराथ-माळव्याचा उल्लेख नाही तरी शाहूच्या दरबारांतून जो तहाच्या वाटाघाटीचा मसुदा[1] तयार करण्यांत आला त्यांत गुजराथ-माळवा सावेळ तितका साधावा, असे स्पष्ट कलम आहे. हा मुद्दा हुसेनअलीने कबूल केला नाही, पण या वेळेपासून मराठ्यांचे लक्ष माळव्याकडे वेधले गेले. हुसेनअलीबरोबर मराठे सैन्य दिल्लीस गेले व सनदा घेऊन आले. जातांना येतां मराठे अगदी शिस्तीने वागले हे त्याच्या पत्रचरित्रावरून खरे वाटत नाही. कारण १७१९त माळव्यांत मराठ्यांनी चालविलेल्या दांडगाईबद्दल बादशहाकडे तक्रारी झाल्या.[2]

बाळाजी विश्वनाथाने स्वराज्याच्या सनदा व दक्षिणच्या सहा सुभ्यांच्या चौथसरदेशमुखीची परवाने मिळविली. पण १७२० च्या सुरुवातीस बाळाजी पेशवा दिवंगत झाल्यामुळे या सनदांची अंमलबजावणी बाजीरावावर पडली. खुद्द पेशव्याकडे खानदेश, बागलाण, वऱ्हाड इकडील मुलुखाची वसुली सोपविण्यात आली. बाजीरावाच्या सुरुवातीच्या हालचाली खानदेश, बीजागड, वजापूर, गाडापूर या भागांत का झाल्या याची उपपत्ति वरील कारणामुळे सहज लावतां येते. या दोन वर्षांत पेशव्याने प्रथमच आपल्या कक्षेतील मुलुखांतून चौथ वसूल केला. खानदेश, नेमाड, माळवा हे प्रांत एकमेकांस जोडून आहेत. निकट सान्निध्य राजकारणांत बेरालाच जास्त कारणीभूत होते. खानदेश नेमाडांतून पेशव्याचे सैन्य फिरतांना त्यांतील कित्येक टोळ्यांनी माळव्यांत शिरून लूटफाट करावी हा सर्रास क्रम या दोन वर्षांत सुरू झाला. माळव्यांत प्रथमारंभी प्रवेश करण्याचे श्रेय पवारबंधूंस दिले पाहिजे. शाहु आपणास मोगलांचा अंकित समजत असल्यामुळे त्याच्याकडून माळव्यावर चढाई करण्यास अनुमति मिळणे शक्य नव्हते, तेव्हां आपण नामानिराळे राहून प्रतिवर्षी आपल्या सैन्याच्या लहानमोठ्या तुकड्या माळव्यांत पाठविण्यास बाजीरावाने आरंभ केला. या प्रसंगास उद्देशून बाजीरावाने पवारास आज्ञापत्र काढिले की "प्रांत गुजराथ व प्रांत माळवा निमे मोकासा हुजरून आम्हाकडे आहे त्यापैकी निमे तुम्हास मोकासा सरंजाम करून दिल्हा आहे. आमची इमारत सर्व तुम्हावर[3] आहे" (३-१२-१७२२).

---

१ चिटणीस बखर. २ Irvine. ३ अप्रकाशित धारच्या लेले यांच्या संग्रहांतील पत्र.

१७२२ च्या नोव्हेंबरात पेशव्याने सातारा सोडले आणि प्रांत पुणे गंगथडीतून तो बऱ्हाणपुरावर आला

ता १ फेब्रुवारी १७२३ रोजी हांडियाजवळ नर्मदा ओलांडून पेशवा नेमाडात शिरला या वेळी पेशव्याशी बांडे गायकवाड यांचे सहकार्य आहे, याचा दाखला बांडे याच्या पत्रात मिळतो[४] कंठाजी पेशव्यास लिहितो (जानेवारी १७२३), "आपली आज्ञापत्रे आली की नर्मदातीरी गागली घरमपूरचे रोखे भेटीस येणे त्याजवरून यावयास विलंब नाही आम्हास संनिध आहे पवार गायकवाड मोहनापलीकडे येका मजलीवर आहेत" याच वेळेला दिल्लीचा वजीर निजामन्मुलुक गुजराथचा सुभेदार हैदर कुलीखान यास नतीजा देण्याकरिता दिल्लीहून निघाला त्यासबंधी बांडे लिहितो, "उजणीहून कासीद आला नवाब निजामनमुलुक उजणीपलीकडे दो मजलीवरी आहे मागून नबाब हैदरीकुलीखान याची फौज येत आहे. रोहिल्याची फौज नव लाई बदनुरावर आहे"[४] या रोहिल्याची म्हणजे भोपाळच्या यार महमदची बाजीरावाशी मुलाखत होऊन पेशव्यास हत्ती नजर करण्यात आला त्याचप्रमाणे बाजीरावाची निजामाशी १३-२ १७२३ ला बदरूशा प्रांत झाबवा येथे मुलाजमत झाली २३ फेब्रुवारीपर्यंत बाजीराव माळव्यात फिरत होता त्याच्या मोगल सुभेदाराशी भेटी झाल्या हे निश्चित यावरून पेशव्याने माळव्यातून थोडाफार चौथ वसूल केला असे अनुमान काढावयास काय हरकत आहे? नाहीतर या महिन्यात जमापोता सदराखाली जमा झालेल्या रकमाची संगति कशी लावावयाची? बाजीराव माळव्यातून उतरून तावडतोब दक्षिणेकडे फिरला नाही त्याने आपला मोर्चा नेमाडालगतच्या हांडिया प्रांताकडे फिरविला खुद्द पेशव्याने आपल्या हस्तकांनी चालविलेल्या प्रयत्नांचे पुढारीपण आपल्याकडे घेऊन आपल्या लोकांचा उत्साह द्विगुणित केला

अशा रीतीने १७२२–२३ पासून माळव्याच्या चौथाईची मागणी सुरू झाली १७२४ च्या जानेवारीत बाजीराव साताऱ्याहून महाराजाचा निरोप घेऊन निघाला माघी पौर्णिमेला तो जेजुरीस पोहोचला तसाच खानदेशात जाऊन त्याने लावकानी[५] ठाणे काबीज केले लावकानीवरून नेमाडात व नेमाडातून अकबरपुराजवळ नर्मदा उतरून तो माळव्यात शिरला या वर्षी माळव्यात त्याचा मुक्काम दहाबारा दिवसांपेक्षा जास्त नव्हता माळव्याकडे वळण्याचा प्रथम त्याचा विचारच नव्हता पण दिल्लीचा वजीर निजामन्मुलुक वजिरी सोडून दक्षिणचा सुभा हाताखाली घालण्याकरिता दक्षिणेकडे चालला होता समर्थांचे साहाय्य कोणास नको

---

४ पे द. नि का १३ ३ ५ शाहुरोजनिशी

असते ? मराठे आपणास मिळाले तर आपले उद्दिष्ट सुलभतेने साधता येईल म्हणून निजामाने पेशव्यास भेटीस बोलाविले निजामपेशव्याची भेट नालछा येथे १८ मे १७२४ला झाली [६] या भेटीत निजामाने १७१९च्या बादशाही सनदेप्रमाणे दक्षिणच्या चौथ सरदेशमुखीचे हक्क कबूल करून शिवाय मराठे आपल्या मर्जीस आले तर माळव्याची चौथाई व त्याच्या सैन्याचा खर्च देण्याचे मान्य केले असावे याचा मोबदला म्हणून पेशव्यान निजामास मुबारीजखानाविरुद्ध मदत करण्याचे कबूल केले पुढील चार महिने नगर, औरंगाबाद या भागात पेशव्याने धुमाकूळ माजविला, आणि फत्तेखर्ड्याच्या युद्धात निजामाला साहाय्य करून मुबारीजखानाचा पाडाव केला मराठ्याच्या मागणीस बादशहाची मान्यता मिळण्याकरिता आणखी १०–१२ वर्षे जावयाची होती या कालात पेशव्याचे सामर्थ्य शुक्लेन्दुप्रमाणे वाढतच गेले १७२५ नोव्हेंबर ते १७२६ मे व १७२६ नोव्हेंबर ते १७२७ एप्रिल ही दोन वर्षे कर्नाटकच्या स्वारीत निघून गेली १७२७ त चंद्रसेन जाधव व कोल्हापूरचा संभाजी यास हाती घेऊन निजामाने उचापणी केली आणि कार्ही काळ मराठ्यांच्या राज्याचे अस्तित्व संशयास्पद केले या सर्व संकटाचे निराकरण बाजीरावाने [illegible] सामर्थ्याने केले स्वत बाजीराव जरी या वर्षात उत्तरेकडे फिरकला नाही, तरी त्याने गुजरातमाळव्याकडे अगदीच दुर्लक्ष केले असे नाही १७२४च्या डिसेंबरात बाजीरावाने सैन्य अबाजीपत पुरंदरे[७] याच्या नेतृत्वाखाली उत्तरदिग्विजयास निघाले अबाजीपता बरोबर बाजी भिवराव रेठरेकर व राणोजी शिंदे याची नावे आढळतात अबाजीपताची स्वारी या वेळी खानदेशबऱ्हाणपूरच्या मार्गे माळव्यात न शिरता गुजराथेतून शिरली यापुढील माळव्यातील स्वाऱ्या गुजराथच्या मार्गे झाल्या आहेत, यामुळे त्याची कारणमीमांसा लावणे जरूर होते एक तर खानदेशबऱ्हाणपूर हा मार्ग निजामच्या मुलखाजवळून किंबहुना त्याच्या मुलखातून गेलेला नुकतेच निजाम व पेशवे स्नेही झालेले व बादशहाच्या अधिकाऱ्याला दुखवू नये अशी शाहूची इच्छा यामुळे हा मार्ग सोडून मराठे सैन्य या वेळी गुजराथेत शिरले गुजराथेत नवीन सुभेदार सरबुलंदखान याचा प्रतिनिधि व हमीदखान याची चांगलीच जुंपली होती व दोन्ही पक्ष मराठ्यास आपणाकडे ओढण्याचा प्रयत्न करीत होते मराठ्याच्या साहाय्याने हमीदखानाने आपल्या प्रतिपक्षाला चोपून काढले पण सरबुलंदखान १७२५ डिसेंबरात मोठ्या लोकराम्यानिशी अहमदाबादेस दाखल झाला आणि मराठ्यानी काढते पाऊल घेतले अबाजीपत माळव्याकडे वळला आणि चौथाईसरदेशमुखी वसूल केली चौथसरदेशमुखी प्रतिवर्षी मराठ्यास देण्याचे सुभेदाराने अभिवचन दिल्यावरून माळव्यात ठिकठिकाणी[८] मराठे अधिकारी नेमण्यात आले

६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible]

वावटळ उठली म्हणजे सर्व प्रदेश उध्वस्त होऊन जातो, पुढ तिच्या अस्तित्वाची खूणसुद्धा राहात नाही तद्वत् मराठे सैन्य पावसाळ्यानंतर मोहिमेस बाहेर पडे ७-८ महिने दूरच्या प्रदेशावर पोट भरून मृगाच्या सुरुवातीस देशी परत येई बादशहा स्त्रैण व रोगट त्याला दूरच्या प्रांताचा बंदोबस्त ठेवण्याची कुवत नव्हती, आणि बादशहाच्या कारभाऱ्यात दुफळी माजलेली स्वत चा जास्तीत जास्त स्वार्थ कसा साधता येईल इकडे प्रत्येकाची दृष्टि माळव्यात मराठ्यांनी पुडाई चालविली तिचा प्रतिकार करण्याकरिता सुभेदाराने दिल्लीदरबाराकडे साहाय्याची याचना करून दाताच्या कण्या केल्या पण दिल्लीकडून मदत येण्याचे चिन्ह दिसेना, तेव्हा मराठ्यांशी नमते घेऊन त्यांना थोडेफार देऊन वाटेस लावल्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही मराठी सैन्याची वावटळ येऊन थडकली म्हणजे होता होईल तितकी टाळाटाळ करावी, करता येईल तितका प्रतिकार करावा, आणि शेवटी चौथसरदेशमुखी म्हणून काहीतरी त्याच्या अंगावर फेकावे हा क्रम सुरू झाला

१७२५ पर्यंतच्या स्वाऱ्यासंबधी माहिती मिळते ती जमाखर्चांवरून ती जरी निश्चित स्वरूपाची आहे तरी अगदी त्रोटक आहे पण १७२५ नोव्हेंबरात सुरू झालेल्या स्वारीसंबंधी मात्र पत्रातून उल्लेख आढळतो माळव्याचा सुभा राजा गिरधरबहादर चौथाईसरदेशमुखीचा अमल चालू देईना त्यावरून शाहूने आज्ञापत्र रवाना केले की, "राजश्री केसो महादेव दि॥ रा॥ पंतप्रधान यासी पत्र जे तुम्ही विनंतीपत्र पाठविले प्रविष्ट जाले रा॥ प्रधानपंती आपणास माळवेयांत पाठविले, परंतु गिरधरबहादर सरदेशमुखी-चोथाईचा अमल चालो देत नाहीत येविशी त्यांनी स्वामीस लिहिले आहे अमल चालो देणे म्हणून त्यास लिहिले आहे याउपर अमल चालवतील" १७२५ च्या नोव्हेंबरात जी स्वारी निघाली तिच्यासंबधी कृष्णाजी हरि स्मिमृट लिहितो, "स्वामीचे आज्ञापत्र आले त्याजवरून केसो महादेव यास बराटपाती सामील झालो केसो महादेव व त्र्यंबक गंगाधर व जनाजी भोसले याच्या भेटी झाल्या केसो महादेव याचा अत्याग्रह देखोन रघूजी भोसले याच्या नावे सिकारोखा केला, त्याची नष्टाई देखोन राजश्री त्र्यंबक गंगाधर जनाजी भोसले आम्ही येकत्र होवोन राजश्री अंबाजीपंताकडे सामील व्हावयास चाललो तो आम्हा-वर केसो महादेव, रघुजी भोसले चालोन आले आम्हासी युद्धप्रसंग आरंभिला आम्ही माडोगडचा घाट चढून वर आलो सवेच हेहि आले इंदुरात फितूर केला दयाबहादरास सामील झाले दयाबहादर आम्हांवर आला निभाव न होय यास्तव त्याजकडे भला माणूस पाठवून सख्य संपादून आठ रोज सोबत येसे केले. त्यास राजश्री अंबाजीपंत तात्यांचे वर्तमान आले की मंदसोरावर आले दयाबहादरापासोन फुटोन लष्करास सामील व्हावे हा विचार करून निघालो त्यास त्यांनी बहादुराची बहीर लुटली व तात्याकडे न जाता बुंदीकोट्याच्या रोखे गेले आम्हास कोठे रुपया

मिळाला नाही " हे पत्र इतक्या विस्ताराने उद्धृत करण्याचे कारण की, मराठ्यांच्या माळव्यातील हालचालीचा सविस्तर उल्लेख प्रथमच या पत्रांत मिळतो.

पुढील साली पेशवा स्वत कर्नाटकच्या स्वारीस गेल्यामुळे त्याने माळव्यांतील चौथाई व सरदेशमुखीचा सर्व येख्तियार उदाजी पवारास दिला पवाराबरोबर पेशव्याच्या वतीने बाजी भीवराव रेठरेकर हजर राहून "देणे वारून बाकी ऐवज राहील त्यापकी एक तक्षीम तुम्हास सरदारीस घेणे, दोन तक्षिमा आमचे सरदारीस द्यावेत"[१] असा करार पेशवेपवारामध्ये ठरला 'उदाजी पवार याची नेमणूक माळव्यातील चौथ व सरदेशमुखीचे अधिकारावर केली आहे, त्यास सर्व तऱ्हेची मदत आपणाकडून देण्यात यावी'[१०] या मजकुराची पत्रे सुभेदार गिरधर बाहादुर, महमद उमरखान इत्यादिकाना पाठविण्यात आली पत्रातील मजकुरावरून व अधिकारयुक्त वापरलेल्या भाषेच्या झोकावरून पेशव्याच्या चौथसरदेशमुखीच्या मागणीस सुभेदाराकडून नाखुशीने का होईना कबुली मिळत चालली होती हे स्पष्ट दिसते मराठ्यानी जोराचा उठाव केल्याबरोबर सुभेदाराचा उरलासुरला विरोध नाहीसा होईल अशी परिस्थिति निर्माण झाली

१७२२ चे बाजीरावाचे उदाजी पवारास आज्ञापत्र, १७२३ फेब्रुवारींतील बाजीरावाचा माळव्यात प्रवेश व हालचाली, १७२४ मधील नालछा येथील निजामाची भेट, १७२४ नोव्हेंबर ते १७२५ एप्रिल व १७२६ जानेवारी ते १७२६ मे अनाजीपंताचे गुजराथमाळव्यात आगमन, १७२६ तील केसो महादेव, कृष्णाजी हरि याचे माळव्यात उद्योग, १७२७ तील पवाराशी झालेला तह या सर्व गोष्टी म्हणजे, माळवा मराठी राज्यात समाविष्ट करण्याकरिता आरंभिलेली पूर्वतयारी हे स्पष्ट निदर्शनास येते माळव्यालगत असलेले बादशाही सुभे राजपुताना व गुजराथ गुजराथेत मराठ्यानी धुमाकूळ माडून सरबुलदखानास हारीस आणून त्याच्याकडून चौथसरदेशमुखीची कबुली मिळविली रजपूत राजे बादशहाबद्दल उदासीनच नव्हे तर सवाई जयसिगाच्या मध्यस्थीने मराठ्यांशी सर्व रीतीने अनुकूल अशा नामी परिस्थितींत माळवा मराठ्याच्या हाती इतक्या लवकर लागला याचे आश्चर्य वाटत नाही

चिमाजीअप्पाची १७२८ तील माळव्याची स्वारी म्हणजे १७१९ त सुरू झालेल्या राजकारणाचा शेवटचा दुवा होय माळवा साधेल तितका साधावा हेच पेशव्याचे उद्दिष्ट असते तर पेशव्याने इतक्या लवकर उठाव केला नसता पण पेशव्याची दृष्टि माळव्यापलीकडे आग्रा-दिल्ली या मुलखावर होती आणि या वेळी पेशव्यास माळवागुजराथेत एक बडा प्रतिस्पर्धि निर्माण झाला होता शाहुराजाने स्वराज्याची व्यवस्था लावून कर्नाटक फत्तेसिग भोसले व प्रतिनिधि, कोकणपट्टी

---

९ पे द नि का १२ ५   १० वाऱ्या ठेले यांच्या संग्रहातील

कान्होजी आंग्रे, गायकवाडी सरलष्कर, खानदेश, बागलाण व प्रांत गुजराथ व प्रांत माळवा निमा पेशवा व निमा सेनापति, याप्रमाणे विस्तृत कार्यक्षेत्रे प्रत्येकास सोपवून दिली स्वतः महाराजांनी आपल्याकडे राष्ट्राचे पुढारीपण घेऊन कारभार चालविला असता तर ही व्यवस्था फलदायक होऊन एकदोन शतके तरी मराठी सत्तेस साम्राज्याचे वैभव भोगता आले असते, पण शाहुमहाराजांच्या प्रकृतीस राज्यकारभाराचे बाळकडू नसल्या-मुळे मध्यवर्ती सत्ता हळूहळू ढिली होऊन कारभारीमंडळात चुरस उत्पन्न झाली या वेळी या चुरसीने जरी भडका घेतला नव्हता, तरी ती धुमसत होती आणि याचे प्रत्यंतर म्हणजे पेशवे व सेनापति यांची एकमेकांविरुद्ध गुजराथमाळव्यांत चाललेली कारस्थाने गुजराथेत पेशव्याचा प्रवेश झालेला पाहून सेनापतीने पेशव्यास शह देण्या-करिता माळव्यात फौज पाठविली (१७२८) पेशवा निजामाशी लढण्यात गुंतला असता सेनापतीच्या सैन्याने माळव्यात शिरून डोंगरपूर, रतलाम, बांसवाडा या प्रांतात धामधूम करून पाच लाख खंडणी वसूल केली "माडवगड तलाटी वाटेने जाता अगदी लुटली "[११] यापुढे माळव्यात जुजबी स्वाऱ्या न करता रगडून अम्मल चालवावयाचा असेल तर स्वत माळवा ताब्यात घेऊन कारभार चालविला पाहिजे, सेनापतीचे साहाय्य मिळाल्यास माळव्याच्या सुभेदाराच्या प्रतिकारास तोंड देणे जड जाईल, हे ओळखून बाजीरावाने मोठ्या प्रमाणात स्वारी करावयाचे ठरविले निजामन्मुलुकाचा पाडाव करून त्याला काही काळ तरी जाग्यावर बसविण्यात आले निजामावर संपादन केलेल्या जयामुळे दरबारातील विरोधकांचा जोर कमी झाला या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा पेशव्याने पूर्णपणे घेतला स्वत बाजीराव या वेळी सुमारे ३० वर्षांचा होता व चिमाजी त्याच्यापेक्षा पाचसात वर्षांनी लहान असावा वयाने चिमाजी जरी लहान होता तरी त्याचा कामाचा उरक व शहाणपणाचे धोरण यांचा बाजीरावास गेल्या चारपाच वर्षांच्या कारभारात चांगलाच अनुभव आल्याकारणाने त्याने भावाची या कामगिरीवर निवड केली आणि या त्याच्या निवडीचे चिमाजीने योग्य चीज करून दाखविले चिमाजीच्या बरोबर बाजीरावाने आपल्या खांद्यास खांदा लावून अनेक लढायांत लढलेले बाजी भीवराव रेठरेकर, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, गणपतराव मेहेंदळे ही विश्वासाची माणसे दिली [१२] चितळकर, नणदीकर, घोरपडे, शिंदे, ढमढेरे, पवार, निकम इत्यादि निवडक शिलेदार आपल्या पथकानिशी चिमाजीस दसरा झाल्याबरोबर येऊन मिळाले आणि या सैन्याने ता २४–१०–१७२८ ला कूच केले चिमाजीअप्पाच्या मदतीस उदाजी पवार असल्याने बाजीरावास जयाची खात्रीच होती या वेळचा पत्रव्यवहार पाहिला म्हणजे राष्ट्राच्या रोमरोमात विजय कसा स्फुरत असे हे स्पष्ट

११ शाहुरोजनिशी २१४ १२ पेशवेरोजकीर्द.

दिसते एका पत्रात चुकूनसुद्धां नैराश्याची काळी छटा चमकत नाही स्वत बाजीराव सुमारे २५ हजार स्वारानिशी गंगथडीत सरलष्कराचा अमल बसवून देण्यासाठी निघाला व चिमाजीने तितक्याच तोलदार सैन्यानिशी हिंदुस्थानकडे मोर्चा वळविला बाजीराव चिमाजीस लिहितो –" राजश्री स्वामींची भेट नात्यापुत्याजवळ झाली. श्रीमहादेवाचे दर्शन जाहलियावर कूच करून नीरातीरास्त राजश्री आले आम्ही छ ५ जा॥वली राजश्रीची आज्ञा घेऊन कडेवळीत प्रांत आलो सरलष्कर समागमे आहेत गंगातीर प्रांते बीडपाथरीकडे जात आहो राजश्री सर-लष्कराच्या सरंजामात त्याचा अमल बसवून द्यावयाचा आहे तो बैसऊन पुढे पोट भरावयास जिकडे जाणे तिकडे जाऊ तुम्ही गेलियातागायत वर्तमान नाही तरी वर्तमान वरचेवर पाठवीत असावे अगर महिन्याचे महिन्या लिहून पाठविणे "[13] गंगथडीतले कार्य उरकून बाजीराव वऱ्हाडात शिरतो इतक्यात भावाने संपादिलेल्या विजयाची वार्ता येऊन थडकली " तुम्ही गेल्यादारभ्य पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही सांप्रत आजीच वर्तमान आले की तुमचे व गिरिधरबहादर याचे युध जाहाले गिरिधरबहादर याजकडील कित्येक सरदार व लोक मारून खासा दस्त जाहला म्हणून वर्तमान आले आहे येसियासी ये गोष्टीचे तत्वता वर्तमान काय आहे ते सविस्तर लिहून पाठविणे "[14]

चिमाजीने जे तत्वत वर्तमान कळविले त्यात सुरुवातीचे तपशील नसल्या-मुळे ते रोजकीर्दीवरून घेणे जरूर आहे कार्तिक महिन्यात सैन्याची जमवाजमव करून चिमाजी स्वाऱ्यांस निघाला त्याच्या स्वभावाला ढिलाई टाऊक नव्हती चिमाजीचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा कामाचा उरक व तडफ सैन्य जुळवून वेगाने कूच करून शत्रूवर कोसळून पडले म्हणजे प्रतिपक्षाचे पेकाट मोडल्याप्रमाणे होते, हे तत्व एकट्या नेपोलियनला अवगत होते असे नाही कार्तिक वद्य चतुर्थीस चिमाजीचा मुक्काम चांदवडला झाला नाशिकचे डोंगर चढून निबाईत धुळे नंदुरबार मागे टाकून अवघ्या बारा दिवसात तो सातपुड्यातील करवंदघाटीच्या तोंडाशी पोहोचला मार्ग-शीर्ष प्रतिपदेला नर्मदेवर चिमाजीचा मुक्काम पडला रेवातीरी पूजाअर्चा करून मार्गशीर्ष अष्टमीस नालछास पोहोचला दोन दिवसानी मार्गशीर्ष शु॥ १०, २९ ११-१७२८ रोजी* आमझर येथे माळव्याचा सुभा दयाबहादर याशी गाठ घालून त्याचा फन्ना उडविला चिमाजीने आपल्या भावास तावडतोब कळविले की, " दयाबहादर वहमे करून युद्धास आला, त्याचे आपले युद्ध बहुत जाहले, निदान त्यास सेनासह-वर्तमान बुडऊन येश प्राप्त जाहाले बाहादर याचे युधी राजश्री पवार व हुजुरच्या

---

१३ पे. द नि का. १४ १४ पे द नि का १३ १५ *टीप २३ पहा.

पथकानीं कस्त मेहनत बहुत केली "[१५] पिलाजी जाधवाच्या पत्रात चिमाजी लिहितो, "दयाबहादुर आमझऱ्याचा घाट बद करून आमझरियावर राहिला होता. तो घाट टाकून माडवगडचे घाट चढून गेलियावर तो चालोन आला याजकरितां जरूर जाणोन युध करणे लागले खासा वगैरे सरदार पडले, लष्कर लुटले अठरा हत्ती पाडाव आले "[१६] दावलजी सोमवशीस लिहिलेल्या पत्रात एकदोन तपशील जास्त मिळतात "दयाबहादुर वहमियाने चालोन आला त्याचे व आपले फौजेचे दोन प्रहर युध जाहाले दयाबहादूर ठार पडले व वरकड मातबर येकदोघे सरदार याजकडील पडले हत्ती, निशाणे नगारे व घोडी पाडाव करून लुटून फन्ना केला धण्याचे व वडिराचे पुण्ये फत्ते जाहाली "[१७]

चिमाजीचा प्रतिस्पर्धी दयाबहादर सामान्य वीर नव्हता मोगल राजवटीत मोठाल्या लढाया मारल्यामुळे बाहशहाच्या प्रमुख उमरावात हे कुटुब गणले जाई गिरिधरबहादर व दयाबहादर हे चुलतभाऊ गिरधरचा बाप अलाहाबादचा सुभा असता त्याचे व सय्यद बधूचे वाकडे आल्यामुळे अलाहाबादवर बादशाही सैन्याची रवानगी झाली गिरिधरबहादरचा बाप एकाएकी वारला पण त्याचा मुलगा गिरिधर व पुतण्या दयाबहादर याने वर्षभर टक्कर देऊन बादशाही सैन्याला नामोहरम केले मराठ्याना थोपवून धरण्याकरिता तशाच कणखर वृत्तीच्या माणसाची आवश्यकता जाणून माळव्याच्या सुभ्यावर गिरिधरची नेमणूक १७२५ त करण्यात आली माळव्याच्या दक्षिण भागातून विध्यसातपुड्याच्या रागा गेलेल्या सूर्यकिरणानीं प्रवेश केला नाही अशा दाट अरण्याच्या साद्रीकोपऱ्यात राहून वेळ सापडली म्हणजे जाणारे येणारे काफले, बादशहाचा खजिना, लहानसहान सैनिकाच्या टोळ्या याजवर झडप घालून त्याना लुटण्यास पातशाहीच्या चढत्या वैभवाच्या काळात ज्यानी मागेपुढे पाहिले नाही अशा भिल्ल लोकाचे हे वसतिस्थान आणि आता तर ते मराठ्याचे दोस्त बनलेले बादशहाकडून मदतीची अपेक्षा करणे फोल होते इतकेच नव्हे, तर बाजीरावाने माळव्यात धामधूम माडली तर बादशाहास त्या प्राताची चौथसरदेशमुखी मराठ्यास देण्याचे आम्ही साग असे दिल्लीचे उमराव बाजीरावास लिहीत होते [१८] साराश गिरिधरने स्वीकारलेली कामगिरी कष्टाची व जिकीरीची होती

१७२८ च्या सुरवातीस उदाजी पवार व चिमणाजी दामोदर याच्याशी झालेल्या एका लहानशा चकमकीत गिरिधरबहादर मारला गेला असावा कारण यापुढील पत्रव्यवहारात गिरिधरबहादराचे नाव येत नाही चिमाजीने मुकाबला केला तो दयाबहादराशी भाग १३तील बाजीरावाची दोन पत्रे सोडली तर गिरिधरबहादरचा

---

१५ पे द नि का १३ २३　　　१६ पे द नि का १३ २७
१७ पे द नि का १३ २६　　　१८ पे द नि का १३ १०

नामनिर्देश नाही व खुद्द चिमाजीने त्याचा उल्लेख केलेला नाही दयाबहादरच्या ऐवजी गिरिधरबहादर असा उल्लेख बाजीरावाने गैरसमजुतीने केला असावा भावाच्या मृत्यूचा सूड उगवावा व मराठ्याचा ससेमिरा कायमचा नाहीसा करावा या उद्देशाने दयाबहादर १७२८ च्या नोव्हेंबरात युद्धाच्या तयारीने सर्व घाट बंद करून आमझरे येथे राहिला आमझऱ्याच्या घाटात मराठी फौजेस कोंडून निकाल लावावा या बेताने आपल्या प्रचंड तोफखान्याची मांडणी करून दयाबहादर वाट पाहात राहिला पण मराठे दुबळे नव्हते दयाबहादरच्या आमझरे येथील जय्यत तयारीची बातमी कळताच त्यानी माडवगडच्या घाटाचा मार्ग धरला दयाबहादराच्या तोफखान्यास गप्प बसवील इतका तोफखाना त्याच्याजवळ नव्हता बहादरचा तोफखाना निरुपयोगी ठरला तरच मराठ्याना जयाची आशा होती चपळाईच्या दौडीत त्याचे कसब साठविलेले होते माडवगडाच्या[19] वाटे मराठे वर चढले तेव्हा दयाबहादरचे युद्धाचे बेत ढासळले मराठ्यास लढाई देण्याकरिता त्याने तोड फिरविले, पण तोफाची हालचाल इतक्या तातडीने करता येईना चिमाजीने लढाईचा हुकूम दिला दोन प्रहर झुज कटाक्याचे झाले मराठी शिलेदारानी चालून घेऊन सीमेपरता मार दिला जगदेवराव[20] पवार मारामार करीत दयाबहादरच्या हत्तीपर्यंत पोहोचला व वर चढून त्याने खाशाचे डोके कापले खासा दयाबहादर व त्याचे दोन पराक्रमी सरदार गुलाबराम व आनदराम धारातीर्थी पतन पावले खासा सरदार मारला गेल्यावर सैन्याने पळ काढला मराठ्यास अगणित लूट सापडली पाडाव झालेले अठरा[21] हत्ती चिमाजीने परत आल्यावर शाहूस नजर केले

चिमाजीवर सोपविलेली ही पहिली मोठी स्वारी त्याने संपादिलेल्या अपूर्व विजयाबद्दल त्याचे सर्वानी कौतुक केले मल्हारदादाजी लिहितो, "प्रथम स्वारीस स्वामी गेले वडिलाचे आशीर्वादे व महाराज स्वामीचे प्रतापे थोर येश पदरी पडले कीर्तिघोष दिगती झाला" दावलजी सोमवशी सरलष्कर यास "संतोशाच्या कोटी" जाल्या पिलाजी जाधवाने "श्रीन थोर येश दिल्हे" म्हणून समाधान व्यक्त केले वृद्ध मुत्सद्दी चिमणाजी दामोदर याने संतोष प्रगट केला बाजीरावाने भावाची पाठ थोपटली, "श्री सदैव याच प्रकारे तुम्हास यशस्वी करो समस्ताची समाधाने करून पुढेहि स्वामीकार्य करून कीर्त सपादे ते केले पाहिजे चित्तात अहता न जाणे लोक बहुत विचारे राखणे येकाचेच विचारे न राहणे"

आमझऱ्याच्या युद्धात उदाजी पवार, राणोजी शिंदे व होळकर यानी अप्रतिम शौर्य व धाडस दाखविले चिमाजीने बाजीरावास कळविले होतेच की, "युधी उदाजी पवार याणी कस्त मेहनत केली" बाजीरावाने पवाराचा पत्रात मोठा

१९ पेशवेदप्तर भाग १३. २० पवाराची कैफियत २१ पेशवेदप्तर भाग २२

गौरवपर उल्लेख केला "पहिल्यापासून येसीच असाधारण कम करून येश संपादित आले, पुढेहि सर्वविसी भरवसा त्याचाच आहे होळकरास व उदबास रजाबद राखणे"[22] होळकराच्या कामगिरीबद्दल त्यास स्वारीतच हत्ती देउन गौरव करण्यात आला १७२४ पर्यंत बारगीर असलेल्या राणोजी शिंद्यास पुण्यास परत आल्यावर सरदारी प्राप्त झाली

सैन्यास विश्रांति देण्याकरता आमझऱ्यावर चिमाजीना दोन दिवस मुक्काम झाला त्रयोदशीस निघून कूच दरकूच मार्गशीर्ष वा। ० (१३ १२ १७२८)[23] स मराठे सैन्य उज्जननजीक पोहोचले दयाबहादरच्या पुतण्या भवानीराम यानं मोठ्या तातडीने सैन्याची जमवाजमव केली व उज्जन या शेवताली कामटलाऊ नटबंदी घालून मराठ्याना तोंड देण्याची तयारी चालविली बादशाहानेहि भवानीरामास सांत्वनपर पत्र लिहून मराठ्याशी युद्ध चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन दिले व सय्यद नज्मुदीन अलीखान, कोट्याचा महाराणा दुर्जनसाल व महमदउमरखान यास भवानीरामाच्या साहाय्यास जाण्याचे हुकूम सोडले

२० डिसेंबरला[24] उज्जनच्या वेढ्यास सुरवात झाली दोन्ही सैन्यांच्या वारंवार चकमकी होऊ लागल्या आधीच पैशाच्या टंचाईने भवानीराम हैराण झालेला आणि त्यात नवीन उभारलेल्या सैन्याने पैशाची मागणी केली भवानीरामच्या सैन्यातील बडाळीची बातमी मराठ्याकडे पोहोचल्यामुळे वेढा निकराने चालू राहिला २३ जानेवारीस सोक्षमोक्ष करण्याच्या हेतूने भवानीरामाने एकाएकी बाहेर पडून निकराने मराठ्यावर हल्ला चढविला पण काहीच निकाल न लागता सायंकाळ झाल्यामुळे दोन्ही सैन्ये आपापल्या मुकामास परत गेली भवानीरामने तहानंतर बाहेरून कालहरण करण्यास सुरवात केली

उज्जनला पोहोचून मराठ्याना ३० दिवस झाले किफायतीच्या दृष्टीने बाजीरावास हा काळ फुकट गेल्यासारखाच वाटला वेढा घालून एक ठिकाणी गुंतून बसल्यास सैन्याचा खर्च कसा चालवावयाचा? बाजीरावाने आपास विचारले की, "उज्जनी शहरची बोली तुम्ही केली होती त्यास दोलीस त्यांणी बदल स्वारीस काम नासले म्हणून वर्तमान आले आहे सत्यमिथ्या कळत नाही ते कळवावे त्याने

२२ पे द नि का १३ २३

२३ पे रो ही तारीख पेशवे रोजनिशीवरून घेतल्यामुळे तिच्या खरेपणाबद्दल तिळमात्र शंका नको २४ डिसेंबरला चिमाजीचा मुक्काम आमझऱ्यास नसून उज्जनीनजीक होता सर जदुनाथ सरकार याना मात्र १८-११-१७२८ला आमझऱ्यावर दयाबहादर मारला गेला हे जे विधान *Fall of the Mnghal Empire* मध्ये केले आहे - या नोंदीवरून निराधार ठरते २४ Irvine

सुचविले, " बोली झाली होती त्याप्रमाणे वोला मातबर घेतल्या असिल्या आणि पैक्याचा निर्वाह होत असला तर उत्तमच आहे कदाचित दिलीकडून कोणी सुभा येणार असला त्याची वार्ता ऐकून बल धरीत असले आणि पैका न देत तरी त्या पैक्यासाठी तेच स्थली गुतून राहता येत नाही वरकडहि स्थले व प्रांत पडला आहे तेथील पैका वसूल जाहला पाहिजे यास्तव तेथे न गुतावे राजश्री बाजी भीवराव यास अगर दुसरा सरदार हजार स्वारानसी उज्जनीस ठेऊन माणूस आत बाहेर फटक न द्यावे जे माणूस शहरचे सापडेल ते जिवे मारावे दरवाजेच बद करावे आपण अवध्या प्रांताचा व जी महास्थळे असतील तेथील पैका कुल जप्त करून वसूल घ्यावा जो मुलुक कबजी असेल त्यास पुढे कौल देऊन अमलदार गस्तील तरी ठेवावे कदाचित दिलीकडून कोणी नवा सुभा रवाना होऊन येईल तरी त्याची बातमी आणवावी आणि जर तो आपल्या हकेटकेत असला तरी पुढे चालून जाऊन बुडवावा माळव्यात फौजेचा पराश्रम (प्रवेश) न होई सारिखे करा ! "[२५]

पेशव्याच्या आज्ञेनुरूप वेढा उठवून चिमाजीने माळव्यातील असुद्या मुलखाकडे मोर्चा वळविला कायेथ,[२६] सुदरसी, शहाजापूर, सारगपूर, या ठाणीयातून खडणी घेऊन वसूल करीत मराठे चालले इकडे भवानीरामाच्या साह्यास निघालेल्या बादशहाच्या सैन्याचा पत्ता नाही व युद्ध चालू ठेवण्यास मजूर केलेली रक्कमहि त्याच्या हातात पडण्याचा सभव दिसेना सैन्याचे देणे पाच लाखावर चढले नज्मुद्दीन अलीखानाने मदत करण्याचे दूरच राहो उलट माळव्याच्या कारभारात डोहणा आरभला आपणास बादशहाने सुभेदार नेमले आहे, आपल्याकडे पैका जमा करावा अशा अर्थाचे हुकूम त्याने ठिकठिकाणच्या जमीदारास सोडले शेवटी भवानीराम युद्धाच्या निकराने बाहेर पडला तेव्हा नज्मुद्दीन अलीखान सैन्यानिशी दिलीकडे चालता झाला [२७]

माळव्याचा सुभा शिपायाच्या कर्जाखाली रजीस आलेला व बादशहाकडून साह्यास आलेल्या मदतनिसानी त्यास जास्तच पेचात घातले कसलाच अडथळा न येता स्वस्थपणाने रामपुरा, भानपुरा, जावदे, बुदी कोट्यापर्यंत जाऊन ठिकठिकाणी चौथसरदेशमुखी वसूल करीत चिमाजी गुजराथेत उतरला सरबुलदखानाने मराठी फौजेस विरोध करण्याचा प्रयत्नच केला नाही शेवटी १० जिल्हेजी २६–६–१७२९ चिमाजी पुण्यास परतला

२४–१०–१७२८ ला मोहिमेची सुरुवात होऊन २६ जून १७२९ पर्यंत म्हणजे आठ महिने मोहीम चालली या आठ महिन्याच्या मोहिमेत एक मोठे युद्ध व अनेक चकमकी झाल्या मराठ्यास द्रव्यप्राप्ति तर झाली, पण त्याबरोबर २०० मैल लाब व २०० मैल रुद इतक्या विस्तृत प्रदेशावर मराठ्याची हुकमत

२५ पे द नि का १३ २० २६ पे द नि का २२. २७ Irvine

(De facto rule) चालू लागली यापुढे त्यानी चौथसरदेशमुखीची मागणी न करता सुभेदारीची मागणी सुरू केली व बादशहाच्या समतीची वाट न पाहता अमल जारी करण्याचे प्रयत्न झाले १७३२ त माळव्याच्या मोकाशाची वाटणी करून होळकराने इदुरात ठाणे दिले, उज्जनला शिद्याचे ठाणे बसले व धार येथे पवार कायम झाले. मराठेशाहीची सरहद्द नर्मदेच्या दक्षिण तीरापासून दोनश मैल वर सरकली

पुढील वर्षांत मराठ्यानी भवानीरामास स्वस्थता लाभू दिली नाही १७२९च्या जून महिन्यात कठाजीने नर्मदा उतरून धारच्या आसपास लुटालूट आरभिली तर उदाजी पवार व मल्हारराव होळकर यानी पावसाळयात माळव्यातच छावणी केली प्रातात एकच दगल माजून राहिल्यामुळे खजिना रिकामा पडला सुभेदारास आपल्या लोकाना वेळच्या वेळी पैका पुरवणे अशक्य होऊन बसले जयसिगास माळव्यात फौज पाठविण्यासबधी बादशहाकडून फर्माने आली तरी ७०० स्वाराची तुकडी पाठविण्यापलीकडे त्याने कांहीच हालचाल केली नाही १७२९ च्या डिसेबरात तर उदाजी पवार व होळकर यानी माडवगडचे सुप्रसिद्ध ठाणे काबीज केले [२८] बधारा फुटून पुराचे पाणी घुसावे त्याप्रमाणे चोहो बाजूनी मराठे माळव्यावर चालून येत होते त्यानी चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली सर्व प्रात व्यापला भवानीरामाचा खजिना केव्हाच खलास होऊन गेला आणि नवीन कर्ज देण्यास कोणी सावकार तयार होईना अशा अडचणीत १७३०च्या सप्टेंबरात महमदखान बगषची माळव्यावर नेमणूक झाल्याचे ऐकून भवानीरामास घोर सकटातून सुटल्याप्रमाणे वाटले असेल डिसेंबरांत माळव्यात दाखल होऊन बगषने अधिकारसूत्रे आपल्या हातात घेतली

---

२८ शाहुरोजनिशी

प्रकरण दुसरें

बुंदेलखंड-माळव्यांतून बंगषची पीछेहाट

एकामागून एक माळव्यांतील ठाणी सर करीत चिमाजीआप्पा चालला असतां स्वत पेशवा स्वस्थ बसून राहिला नाही दरबारात राहून महाराज खुश होतील असले वाद घालणें त्याच्या प्रकृतीविरुद्ध होते व स्वत पुढे विशिष्ट धोरण ठेवल्यामुळे स्वस्थ राहून निभावण्यासारखी त्याची स्थिति नव्हती गुजराथ, माळवा, खानदेश या भागात सुरू केलेल्या मोहिमा चालविण्यासाठी मोठमोठी सैन्ये उभारावी लागली या सैन्याचा खर्च परस्पर शत्रुमुलखातून भागविल्याशिवाय गत्यतरच नव्हते नुकतीच सपविलेली निजामाविरुद्ध मोहीम सहा महिने रेगाळली पेशवा विजयी होऊन भुंगीशेवगावच्या तहाने शातता प्रस्थापित झाली तरी पेशव्यास द्रव्याच्या दृष्टीने हा विजय विशेष लाभदायक झाला नाही निजामाच्या उठावणीने दक्षिणच्या सहा सुभ्यातील चौथसरदेशमुखीचा वसूल अगदी बद पडला पेशव्यास सैन्याच्या खर्चाकरता कर्ज काढण्याची पाळी आली यात नवल नाही, पण खुद्द महाराजास दरबारखर्चाकरता सावकार शोधावे लागले. या सर्व कर्जाचा परिहार वाटेल त्या मार्गाने करण्याचे ठरवून भावास माळव्यात रवाना करून स्वत पेशवा नाल्यापुल्याजवळ महाराजास भेटला महादेवाचे दर्शन घेऊन २७ नोव्हेंबर १७२८ ला पेशव्याने मोहिमेवर निघण्यासाठी महाराजाचा निरोप घेतला [1] नुकतीच निजामाविरुद्ध जी मोहीम चालली ती गगातीर प्राताच्या टापूत, हा प्रात सरलष्करच्या सरजामाकडे दिला असून गेल्या वर्ष दोन वर्षांत येथील मराठ्याचा अमल पार उठला होता मुगीशेवगावच्या तहात पूर्वीप्रमाणे चौथसरदेशमुखीहक्कास निजामाने कबुली दिल्यावरून पुन अमल बसविण्याच्या इराद्याने सरलष्कर दहा हजार फौज घेऊन निघाला त्याने आपल्या मदतीस बरोबर पेशव्यास घेतल "राजश्री सरलष्करच्या प्रातात अमल बसवून पुढे पोट भरावयास जिकडे जाणे तिकडे जाऊ "[2] अशी स्वत च्या कामगिरीची रूपरेषा पेशव्याने चिमाजीस लिहून कळविली कर्जाचा पेच वारून पोख्त मनसबा कसा साधावा याचा त्याला ध्यास लागला स्वत पेशव्याची फौज चार हजार असून सरलष्कर व इतर पथके मिळून वीसपचवीस हजारापर्यंत[3] स्वार जमा झाले, शिवाय वऱ्हाडात गेल्यावर राणोजी भोसल्यास सामील करून घेण्याचें त्याने योजिले.

---

१ पे द नि. का १३ १४ २ पे द नि का १३.१४. ३. पे. द. नि का १३.२७.

सरलष्कराच्या सरजामात अमल बसवून देण्यास वेळ लागला नाही बीड[४] पाथरी, आवेड या मार्गे आवढ्यावरून डिसेंबर सरता वासिमनजीक पेशवा पोहोचतो तो त्यास भावाच्या माळव्यांतील विजयाचे वर्तमान मिळाले माळव्यात पुढे बदोबस्त कसा करावयाचा, ज्यास्तीत ज्यास्त पैका कसा मिळवावयाचा, व तो कोणत्या मार्गाने रवाना केल्यास साताऱ्यास सुरक्षित पोहोचेल या सर्व गोष्टीची पेशव्याने निरवानिरव केली आणि छत्रसालाकडून कुमकेकरितां निकडीची बोलावणी आल्यावरून बुदेलखडचा मार्ग धरला बुंदेलखडाच्या अगदी मार्गावर नसले तरी लगत असलेल्या देवगडपासून पैका प्राप्त होण्याचा संभव दिसल्यामुळे पेशव्याचा मोर्चा देवगडाकडे फिरला वास्तविक पाहिले असता हा[५] जिल्हा प्रतिनिधीचा, या प्राती न जाणे म्हणून पेशव्यास महाराजाची सक्त आज्ञा होती, पण भुकेने पीडलेला ज्याप्रमाणे पोटाची खळगी भरण्याकरता कोणतेच पाप करण्यास मागेपुढे पाहत नाही त्याप्रमाणे सावकाराचे देणे वारण्याची अहर्निश चिंता लागल्यामुळे पेशव्याने काही काळ छत्रपतीचे हुकूम धाब्यावर बसविले चादा देवगडचा जिल्हा जरी प्रतिनिधीच्या सरजामास नेमून दिला होता तरी फौजा पाठविल्याशिवाय पर्चीहि प्राप्ति होण्याचा संभव नव्हता देवगडसारख्या जगली मुलखात फौजा फिरवून आणण्याची खटपट प्रतिनिधीच्या हातून कितपत होणार हे दिसतच होते वऱ्हाडचा सुभेदार ऐवजखान यास विषाद वाटू नये, सलोखा कायम राखावा, म्हणून खानाच्या विनतीस मान देऊन वऱ्हाडातून न जाता माहेरप्रातातून पेशव्याने कूच केले १३ जानेवारी १७२० ला पेशव्याने देवगडच्या सरहद्दीवरील पहिल्या, बोरीच्या ठाण्यावर हल्ला चढविला[६] देवगडचा मार्ग खाचखळगे, डोंगर, दाट जगले यातून गेलेला हे सर्व अडथळे न जुमानता फेब्रुवारीच्या सुरुवातीस मराठी फौजा देवगडानजीक येऊन ठेपल्या तेव्हा देवगडचा राजा चाद सुलतान याच्याने धीर धरवेना ६५००० रु खडणी-दाखल कबूल करून त्याने आपला बचाव करून घेतला राजाच्या सन्मानार्थ पेशव्याने त्यास एक हत्ती, एक घोडा बोर व एक घोडा निळा नजर करून छत्रसालच्या मुलखाचा मार्ग धरला

बुंदेल्यानी स्वातंत्र्यप्रीत्यर्थ मराठ्याप्रमाणे मोगलाविरुद्ध जोराचा उठाव केला होता आणि औरगजेबाच्या मृत्यूनतर दिल्ली येथे जी क्षोटिगपादशाही माजली, त्या अवधीचा त्यानी भरपूर फायदा घेतला देशोधडीस लागलेल्या छत्रसालाने बापाचे राज्य तर परत मिळविलेच पण त्याशिवाय पूर्वेकडे, उत्तरेकडे आपल्या राज्याच्या मर्यादा वाढवून काल्पीपलीकडील अलाहाबादच्या सुभ्यावर स्वाऱ्या सुरू केल्या

---

४ पे द नि का. १३ २७ ५ पे द नि का ३०.६६ ६ पे द नि. का १३ ३४ ७ पेशवेरोजकीर्द ८ पेशवेरोजकीर्द

१७२०त महमदखान बगषची नेमणूक अलाहाबादच्या सुभेदारीवर झाल्यापासून बुंदेल्याची सद्दी संपली व त्यांनी मागे पाय घेण्यास सुरुवात केली निजामाने दक्षिणेत एकच दंगल उडवून दिल्यामुळे बगषने सुरू केलेली १७२४ची मोहीम अर्धवट राहिली १७२७च्या सुरुवातीपासून मात्र निकराने लढाया करून बगषने भिंड, मौंडा, पैलानी आगासो, सिमानी हे बुंदेल्याचे परगणे काबीज केले व त्याला तसेच रेटत पुढे चाल केली महोबा परगण्यांत इजोली येथे घोर युद्ध होऊन दोन्ही पक्षाचा अतोनात सहार आला छत्रसालने माघार घेतली व आश्रयाकरितां तो जैतपूरच्या दक्षिणेस जंगलात शिरला तेथेहि शत्रुने त्याचा पाठलाग केला बारीगड लौरीक्षुमार, कुलपहार ही बुंदेल्याची अभेद्य समजली जाणारी ठाणी सर करून बगषने १७२८ च्या जूनच्या सुमारास जैतपुरास वेढा दिला पराक्रमाची शर्थ करून सहा महिन्यावर छत्रसालने जैतपूर लढविले, पण बगषच्या वाढत्या बळापुढे बुंदेल्याचे सर्व उपाय थकले १७२८ च्या डिसेंबरात किल्ला खाली करून छत्रसाल बगषला शरण गेला[९]

बुंदेल्याचा रेच मोडला, छत्रसाल व छत्रसालाचे पुत्र शरण येऊन बगषच्या छावणीत येऊन राहिले, तेव्हा अर्थातच बगषला मोठे सैन्य ठेवण्याची जरूर राहिली नाही पाच हजारपर्यंत लोक ठेवून इतरास बगषाने रजा दिली व जैतपूरच्या छावणीत राहून त्याने मुलखाचा बंदोबस्त चालविला माळव्यातील मराठी फौजाच्या हालचालीवर बगषाची नजर होती, पण दक्षिणेतून चांदा, देवगड, गढा या मार्गे मराठे वर येत आहेत इकडे त्याचे दुर्लक्षच झाले हा जंगलचा आडमार्ग यापूर्वी उत्तरेकडील स्वाऱ्यात क्वचितच उपयोगात आणला गेला होता, आणि या मार्गाने मोठे सैन्य बुंदेलखंडात प्रवेश करील याचा अदाज बगषला आला नाही होळीचा सण साजरा करण्याच्या मिषाने छत्रसाल आपली मोडलेली फौज घेऊन महोब्यास येऊन मराठी फौजाची वाट पहात राहिला व आपल्या साह्यास धावून येणाऱ्या पेशव्याच्या सन्मानार्थ त्याने आपल्या मुलास पुढे रवाना केले १२–३–१७२९ ला महोब्यानजीक भारतसिंग-पेशव्याची भेट झाली[१०] दुसरे दिवशी धामोरा मुक्कामी राजा छत्रसाल स्वत पेशव्यास येऊन भेटला मेजवान्या मानसन्मान होऊन मराठे व बुंदेले याच्या सयुक्त सैन्याने १९–३–१७२९ रोजी महोबा सोडले बरोबर आठ दिवसानी[११] जैतपुरनजीक दोन्ही सैन्याची नजरानजर होऊन युद्धास प्रारभ झाला सभोवताली खंदक खणून बंदोबस्ताने बसलेल्या बगषवर तोफाच्या अभावाने मराठ्यास चालून जाता येईना, तेव्हा चोहो बाजूनी वेढून सर्व मार्ग रोखून मराठे बसले बगषने दिल्लीस जासूद पाठवून मदतीची निकडीची मागणी केली त्याप्रमाणे आपला मुलगा कायमखान यास तातडीने बोलाविले बाप पेचात सापडला आहे हे कळताच आपली दहा

९ Adopted from Irvine १० पे रो ११ पे. रो

हजार फौज व धान्याचा साठा घेऊन कायमखान जैतपुराकडे निघाला ही कुमक बगषला मिळाली असती तर त्याने बळ धरिले असते कायमखान २८–४–२९ जैतपुरानजीक १२ मैलांवर सुपे येथे पोहोचतो तोंच मराठी फौजेने त्याला घेरले [१२] अचानक हल्ला आल्यामुळे कायमखानाच्याने फार वेळ टिकाव धरवला नाही स्वत खान शभर स्वारांनिशी पळून गेला व मराठ्यानी खानाचे लष्कर लुटले तीन हजार घोडे व तेरा हत्ती मराठ्याकडे पाडाव आले [१३]

मराठी फौजा कायमखानावर चालून गेल्याची सधी साधून महमदखानाने छावणी सोडून किल्ल्याचा आश्रय केला, पण त्यास तादृश काहीच फायदा झाला नाही दिल्लीहून मदत येईपयत किल्ला निकराने झुजवावयाचा असा महमदखानाने निर्धार केला किल्ल्यात तर धान्याचा कण उरला नव्हता बाहेरील सर्व मार्ग मराठे व बुदेल्यानी आडविलेले धान्य रुपयास शेर व तेंहि मिळेनासे झाले पठाणानी तोफाचे बैल मारून खाल्ले शरण येण्यावाचून गत्यतर नाही इतकी हलाखाची स्थिति पेश-व्याने बगपची करून सोडली व पावसाळ्याआधी दक्षिण गाठावयाची निकड असल्यामुळे उरलेली कामगिरी छत्रसालावर सोपवून पेशव्याने दक्षिणेत प्रयाण केले गढा, केतुघण, बऱ्हाणपूर, मकडाई, वैजापूर, पिपळगाव गर्भा, घोडनदी या मार्गे १६ जुलम पेशवा पुण्यास पोहोचला [१४] जैतपूरचा वेढा पुढे निकराने चालवून छत्र-सालाने बगपास बुदेलखडातून घालवून दिले

१७२८–२९ हे साल मराठी राज्याच्या फैलावाच्या दृष्टीने अत्यत सस्मरणीय ठरते दयाबहादुरावर सपादिलेल्या जयाने चिमाजीने मराठ्याची सत्ता माळव्यात कायम केली तर ऐन सकटाच्या वेळी छत्रसालाच्या साहाय्यास धावून जाऊन बुदेल्याना उपकृत करून पेशव्याने बुदेलखडात शिरकाव करून घेतला उपकाराची फेड म्हणून छत्रसालाने पेशव्यास पुत्रवत् लेखून त्यास झांशीची जहागीर बहाल केली आणि आपल्या पाठीमागे राज्याचा तिसरा विभाग पेशव्यास मिळावा अशी व्यवस्था केली शत्रूने चढाई केल्यास परस्परास साहाय्य करावे असेहि ठरले पुढील दहा वर्षांत युद्धाचा पाया बुदेलखडात ठेवून पेशव्याने दिल्लीपर्यत मजल मारली हे ध्यानांत आले म्हणजे त्याच्या कामगिरीचे महत्त्व समजून येते

जैतपुरावर मार खाऊन महमदखान बगष दिल्लीस परतला तेथे बुदेलखडात पराभव पावल्यामुळे अलाहाबादच्या सुभ्यावरून आपली उचलबागडी झाल्याचे त्यास कळले मोठ्या मिनतवारीने त्याने माळव्याची मागणी केली माळवा मरा-ठ्यांनी व्यापिलेला, कोणीहि उमराव माळव्यावर जाण्यास उत्सुक नव्हता बगषकडून माळव्यासबधी बोलणे निघताच आढेवेढे न घेता त्याची तत्काळ माळव्यावर नेमणूक झाली

---

१२ पे रो व ब्र च. १३ पे रो १४ पे रो.

१७३० च्या नोव्हेंबरात पैशाची तरतूद करून, फौज जमवून, बंगषने आग्रा सोडले. माळव्यात शिरताच त्याने मराठ्याविरुद्ध मोहीम सुरू केली. २७ जानेवारी १७३१ ला मल्हारराव होळकराशी शहाजहानपुरनजीक गाठ पडून जुजबी लढाई झाली व मल्हारराव होळकर खाली सरकला. २५ फेब्रुवारीस धारनजीक मराठ्यांची पुन: बंगषच्या सैन्याशी चकमक उडून मराठ्यांना मागे हटावे लागले. याप्रमाणे १७३१ च्या उन्हाळ्यात मराठ्यांची पीछेहाटच होत गेली. त्यांनी आतापर्यंत माळव्यातील काबीज केलेल्या ठाण्यांपैकी उज्जन, धार, मंडलेश्वर, इत्यादि ठाणी यत्न सोडून द्यावी लागली, इतकेच नव्हे तर नर्मदेच्या उत्तरतीरी त्यांनी बांधलेले बहुतेक किल्लेसुद्धां बंगषने काबीज केले.[१५]

मराठ्यांच्या माळव्यातील यशस्वी कारकीर्दीस खंड पडण्यास या वेळी एक बलवत्तर कारण उद्भवले होते. पेशवे व सेनापति यांच्यामधील कलहास तीव्र स्वरूप प्राप्त होऊन दोन्ही पक्षांनी युद्धाची तयारी चालविली. आपला पक्ष सबळ करण्याकरिता सेनापतीने शाहुदरबारात, निजामाकडे, संधाने बांधली व पेशव्यांचे सरदार फोडण्यासहि कसूर केली नाही. माळव्याच्या वाटणीमुळे नाखूष झालेल्या उदाजी पवारास आपले बाजूस वळविण्यास सेनापतीस वेळ लागला नाही. पेशव्यांच्या वाढत्या सामर्थ्याच्या असूयेमुळे प्रतिनिधि तर पेशव्यांचा प्रच्छन्न शत्रु बनलेला. राहता राहिला निजाम, तोहि पालखेडच्या पराभवाचा उट्टे काढण्याची वाटच पहात होता. सेनापतीची आपल्याविरुद्ध चाललेली तयारी पाहून पेशव्यास सर्व सैन्य जवळ बोलवावे लागले. जिवावर बेतल्यामुळे साहजिकच नवीन जिंकलेल्या मुलखातून पेशव्याने निरुपायाने सैन्य काढून घेतले आणि बंगषची पहिल्या वर्षाची कारकीर्द यशस्वी झाल्याचा भास झाला.

या वेळी बंगषच्या हातून न कळत चूक झाली ती मराठ्यांच्या चांगलीच पथ्यावर पडली. बंगषची माळव्यावर नेमणूक झाली त्या वेळी त्याने निजामाच्या हालचालीवर नजर ठेवावी अशी त्याला अंतस्थ रीतीने सूचना देण्यात आली होती. दिल्लीत राहून डावपेच खेळविणाऱ्या उमरावांना मराठ्यांच्या सामर्थ्याची अद्याप तितकीशी जाणीव आली नव्हती. बुंदेलखंडात मराठ्यांच्या पराक्रमाचा अनुभव आल्यामुळे आपल्या एकट्यास मराठे आटोपतील अशी बंगषला खात्री वाटेना, मराठ्यांविरुद्ध करता येईल तितकी जूट करणे त्याला आवश्यक वाटले. अशा स्थितीत निजामाने गुप्त पत्र लिहून बंगषला नर्मदेवर भेटावयास बोलविले तेव्हा तो अकबरपुरावर निजामास भेटला. दोघांनी एक मताने चालून पेशव्याविरुद्ध सेनापतीस कुमक करावी ही निजामाची सूचना बंगषने तावडतोब मान्य केली. पण निजाम व बंगषची सैन्ये दाभाड्यांच्या मदतीस जाण्यापूर्वीच पेशव्याने दाभाड्यांची वाताहात

१५ Adopted from Irvine

केल्यामुळे दोघांचे बेत जागच्याजागी जिरले निजामाकडे दिल्लीदरबार संशयाच्या दृष्टीने पहात होता आणि आतां तर बंगष व निजाम यांचे मेतकूट बनत चालले हे दोघे एकत्र होऊन दिल्लीवर चाल करून बादशहास आपल्या हातात घेण्याचा प्रयत्न करतील अशी धास्ती दरबारातील उमरावास उत्पन्न झाली बंगषला माळव्याच्या सुभेदारीवरून दूर करण्यास ते संधि शोधू लागले ही संधि त्यांना लवकरच मिळाली. १७३१ च्या हिमकालाच्या सुरुवातीस मराठ्यांनी नर्मदा ओलांडली सुभेदाराच्या मदतीस जाऊन स्वतःची खराबी करून घेण्यापेक्षा मराठ्यांना पैका देऊन आपला बचाव करणे माळव्यातील जमीनदारास जास्त सुरक्षितपणाचे वाटले माळव्यात मराठ्यांची सैन्ये चौफेर वावरत असल्यामुळे खजिना रिकामा पडत चालला सुभ्यातील छोटे छोटे संस्थानिक, राजेरजवाडे, जमीनदार उघड उघड रीतीने मराठ्यास सामील झाले दिल्लीहून कुमक आल्याशिवाय मराठ्यांचा प्रतिकार आपल्या हातून होणे शक्य नाही असे बंगषने लिहून कळविताच त्याला परत बोलावून जयसिंगाची माळव्याच्या सुभेदारीवर नेमणूक करण्यात आली

प्रकरण तिसरे

शिंदे-होळकरांच्या स्वाऱ्या

(इ स १७३३–१७३५)

मराठ्यांनी माळवा आपल्या अमलाखाली आणला, पण त्याला बादशहाकडून मान्यता मिळावयाची होती आपल्या राज्यातील इतका मोठा सुपीक टापू हातपाय हलविल्याशिवाय नुसत्या दबकावणीवर मराठ्यांच्या स्वाधीन करील इतका दुधखुळा बादशहा खास नव्हता मराठ्यांनी दयाबहादराचा पाडाव केला, बंगष नामोहरम होऊन परतला, बुंदेलखंडात मराठ्यांची पाचर भक्कम बसली, तशी या संकटाची खरी जाणीव बादशहास येत चालली प्रांतिक अधिकाऱ्यांना मराठ्यांचा प्रतिकार करणे शक्य नसून सर्व साम्राज्याची शक्ति एकवटून मराठ्यांच्या वाढत्या सत्तेस पायबंद घालण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे हे बादशाही मुत्सद्यास कळून चुकले मराठे लहान-लहान तुकड्यावर समाधान पावून परत जाणारे नाहीत, ते सर्व भक्षण करावयास पहात आहेत या जाणीवेची आच लागून मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याची चर्चा दिल्ली-दरबारात सुरू झाली यापुढे या लढ्याचे प्रांतिक स्वरूप पार बदलून मराठे विरुद्ध मोगल साम्राज्य असे भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले एकट्यादुकट्या सुभेदाराशी यापुढे मराठ्यास झुंज घ्यावयाची नसून सर्व बादशाहीच्या एकवटलेल्या सामर्थ्याशी टक्कर

देण्याची वेळ आली आग्रा, अलाहाबाद, बुंदेलखंड, राजपुताना या भागातून मराठ्यांविरुद्ध लष्करी हालचाली सुरू झाल्या.

१७२९ नंतर चार पाच वर्षे दरबारातील इतर भानगडींमुळे स्वत पेशव्यास उत्तरेकडे फिरकावयास सवड झाली नाही, तरी चिमाजीआप्पा, पिलाजी जाधव, शिंदे, होळकर यापैकी कोणीना कोणी हिंदुस्थानात रवाना करून उत्तरेकडील स्वाऱ्यात त्यानें खंड पडू दिला नाही सारखे प्रहार करीत राहिले तरच शत्रु क्षीण होत जाईल, दम खाण्यास सवड मिळताच तो सावर धरील हे पेशवा जाणून होता १७३०त गुजराथेत स्वारी करून चिमाजीने कंठाजी कदमाच्या ताब्यात असलेला पावागडचा किल्ला काबीज करून पर्यायाने माळव्याचे नैऋत्येकडील प्रवेशद्वार हस्तगत करून घेतले १७३१ त सेनापतीचा मोड करून पेशव्याने उत्तरेकडील सचाराम स्वकीयाकडून होणारा विरोध हाणून पाडला १७३२ च्या डिसेंबरात पेशव्याने निजामाची भेट[1] घेऊन त्याच्या मुलखावर हल्ला न करण्याचे त्याला अभिवचन दिले व आपल्या उत्तरेतील चढाऊ धोरणाच्या आड तो न येईल अशी तजवीज केली

१४ डिसेंबर १७३१ ला छत्रसाल मरण पावला आपल्या हाकेस धावून येऊन आपले रक्षण पेशव्याने केले याचे स्मरण ठेवून मृत्युसमयी आपल्या राज्याचा तिसरा भाग पेशव्यास मिळावा अशी छत्रसालाने व्यवस्था केली वाटणीप्रमाणे पेशव्याच्या प्रदेशाचा कबजा घ्यावयाचा व बुंदेलखंडातील इतर संस्थानिकापासून चौथाईस मान्यता मिळवावयाची या दुहेरी हेतूने चिमाजी १७३२च्या ऑक्टोबरात हिंदुस्थानच्या स्वारीस निघाला[2] १७३३ च्या एप्रिलपर्यंत चिमाजीचा मुक्काम बुंदेलखंडात झाला आपल्या गोड भाषणाने व चातुर्याने बुंदेल्यांचा स्नेह संपादून विशेष निकराचा प्रसंग न आणता राज्यविभागणीचे काम चिमाजीने उरकले हिरदेसाच्या मुलखापैकी सव्वा लाख व जगतराजच्या जहागिरीपैकी एक लाखाची जहागीर पेशव्यास प्राप्त होऊन पेशवा उत्तरेस आला असता सैन्यासह मराठ्यांना मदत करण्याचे बुंदेल्यांनी मान्य केले "पुढे स्वामी (पेशवा) ज्या मुलखावर चालतील त्या मुलखावर समागमे जावे, दिल्लीवर चाल कराल तेव्हाहि समागमे चलावे, प्रयागास स्वामी चालतील तेव्हाहि समागमे चलावे, जो मुलुख जप्त करावा त्यात अर्धो अर्ध प्रमाणे घ्यावे"[3]

छत्रसालच्या राज्यालगत असलेल्या दतिया, ओडछा, नरवर या संस्थानाकडे चिमाजीने रीतसर चौथाईची मागणी केली ही संस्थान बादशाहाची मांडलिक, त्यांनी सार्वभौम सत्तेकडे संरक्षणाची मागणी केली खंडणी देण्यास संस्थानचा अनमान दिसताच हिरदेसाचा दिवाण हिंमतराय व किसनसिंग याच्या हाताखालील बुंदेले सैन्य

१ पे रो २ पे रो ३ पे द नि का १४.९.

घेऊन चिमाजी ओडशाच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपला दिल्लीकडून येणाऱ्या सैन्याचा पत्ता नाही व मराठे तर दाराशी धरणे धरून बसलेले, मराठ्यास विरोध करणे आवाक्या-बाहेर असल्यामुळे चौथाई कबूल केल्याशिवाय या छोट्या संस्थानांना गत्यंतरच नव्हते

बुंदेलखंडातून ग्वाल्हेरपर्यंत वर येऊन मराठ्यांनी धुमाकूळ माजला आहे ही बातमी दिल्लीदरबारात पोहोचून मोगल सैन्य बाहेर पडते तो चैत्र सरत आला होता व मराठे दक्षिणेकडे परत फिरले होते वजीर कमरुद्दीनखान याने चाळीस हजार सैन्यानिशी बुंदेलखंडच्या मार्गे सावकाशीने कूच आरंभिले गाजीपूरच्या जमीदाराने बंडाळी आरंभून तो बादशहाचा अधिकार जुमानीनासा झाला होता त्याचे बंड वाढता वाढता गेल्या वर्षी या दंगेखोराने वजिराचा मेव्हणा जाननिसारखान, अलाहाबादचा फौजदार, यास एका हल्ल्यात ठार मारले मराठ्यांच्या पारिपत्यास निघालेल्या वजिराने गाजीपूरच्या बंडखोरास नतीजा पोहोचवून मग पुढे जाण्याचे ठरविले बरेच दिवस मोगल सैन्यास घुलवून शेवटी भगवतसिंग बुंदेलखंडच्या डोंगरात पळाला गाजीपूर वजिराने हस्तगत केले ओडशाचा राजा व राव रामचंद्र व महमदखान बंगष वजिरास म्हणू लागले की, "आता बुंदेलखंडावर चलावे ऐशात काबू आहे नाहीतर बादजबरसात गनिमाच्या फौजा येतील मग बुंदेलखंडात जाणे कठीण होईल" यावरून वजिराने हिरदेसाकडे वकील पाठवून त्यास भेटीस बोलाविले भगवतसिंग पळून आश्रयाकरता बुंदेल्यांच्या मुलखात शिरला होता त्यासहि स्वाधीन करणे अशी मागणी या वकिलामार्फत करण्यात आली हिरदेसाने आपल्या तर्फेने भला माणूस पाठवून स्नेह संपादिला आणि भगवतसिंगाचा तलास करून हस्तगत झाला तरी घेऊन येतो अशा रसायनाच्या गोष्टी करून चित्रकूटावर जाऊन तो बंदोबस्ताने राहिला बरसात मोठी, अशात हे जुमस खाणार नाहीत असा विचार करून मोहीम आटपून वजीर २८ जुलैला दिल्लीस पोहोचला [४]

बुंदेलखंडात चिमाजी आपले कार्य उरकीत असता मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे यांच्या निशाणाखाली दुसरी एक फौज जमा झाली "या फौजेने कानमुलावरून कूच करून नर्मदा गाठली रेवातीरी येताच या सैन्याचे दोन विभाग करण्यात येऊन आनंदराव पवार व बुळे यांच्याबरोबर एक तुकडी माळव्यात रवाना झाली दुसरी तुकडी घेऊन होळकर व शिंदे मजल दरमजल पावागडास जाऊन त्यांनी चापानेर सर केले उमरठ वगैरे दोन शहरे मोडून तेथील बंदोबस्त करून हेहि सैन्य माळव्यात शिरले कारण सवाई जयसिंग माळव्यात आला असून त्याची व चिमाजीची खटखट होणार"[५] अशी वार्ता होती. "जयसिंगाचा मुक्काम मंदसोरावर आहे असे खात्रीलायक वर्तमान जासुदांनी आणताच शिंदेहोळकरांनी बुणगे महीवर टाकून

४ पे द नि का १०९ ५ पे द नि का १४१

सडे फौजेनिशीं सवाईस बहुत तंग केले दाणापाणी बंद केले इतक्यात कृष्णाजी पवार व उदाजी पवार सवाईस सामील झाल्याची बातमी आली. थोडी जरब दाखवून भले लोक मध्यस्त पडून त्यास चार समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या पवार बंधूस आपली चूक कळल्यामुळे त्यानी सवाईचा पक्ष सोडला यानंतर सवाईशी युद्ध-प्रसंग बराच झाला "[६] "एक दिवस एकाएकी केशरी वागे करून रजपुतानी लढाईचा प्रसंग घातला सवाईचा चंडोल कामास आला होळकराकडील शेदोनशे घोडी जाया झाली व दहावीस बरी बरी माणसे कामास आली होळकर सोळा कोस अलीकडे आला मागून सवाईहि आठ कोस आला "[७] शेवटी सवाईने सल्यावर घातले सहा लक्ष रुपये रोख व सुरत आठाविशीची खडणी या अटीवर शिंदे होळकर तहास कबूल आले होळकर सवाईचा युद्धप्रसंग होत असता चिमाजी पूर्वेकडून माळव्यात उतरला दक्षिणेत सिदीशी युद्धप्रसंग सुरू झाल्याचे कळल्यावरून सवाईशी तह आटपून चिमाजीने दक्षिणेत प्रयाण केले

चिमाजी दक्षिणेत पोहोचला तो सिदीशी युद्ध निकरात आले होते खुश्कीच्या मार्गाने केलेले मराठ्याचे हल्ले यशस्वी होऊन सिदी जंजिऱ्यात कोंडला गेला एकट्या सिदीच्याने मराठ्याविरुद्ध यापुढे टिकाव धरवणार नाही तेव्हा भावी संकटाच्या जाणिवेने इंग्रजानी सिदीला दारूगोळा, तोफा इत्यादि युद्धसामग्री पाठवून युद्ध चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन दिले परस्परासंबधी मने साफ नसल्यामुळे मराठ्याच्या सेनापतीपैकी कोणीहि झटून लढण्याचे काम चालू ठेवीना प्रतिनिधीशी असलेल्या वैमनस्यामुळे पेशव्याने स्वत मोहिमेतून अंग काढून घेतले व आंग्र्यास कानमंत्र सांगून त्याची कुमक प्रतिनिधीस मिळू दिली नाही याच सुमारास सेखोजी आंग्रे मृत्यु पावल्यामुळे सिदीची समुद्रावर सद्दी झाली डोंगरकपारी धरून किनाऱ्यावर महिनेच्या महिने वेढा चालविणे बाजीरावासारख्या तल्लख स्वभावाच्या माणसाच्या स्वभावाविरुद्ध होते मोहीम अर्धवट टाकून बाजीराव डिसेंबर १७३३त पुण्यास परतला.

पेशवा नुकताच कोंकणची मोहीम संपवून परत आल्यामुळे फौजा हिंडवून आणण्यास त्याने आपल्या सरदाराची योजना केली गेल्या वर्षापासून बुंदेलखंडातील नरवर, दतिया, ओरछा व जाटवाडा इत्यादि संस्थानास चौथाई लागू करण्यात आली होती फौजा गेल्याशिवाय हे संस्थानिक दाद देणार नाहीत हे पेशवा जाणून होता त्याने या कार्यावर पिलाजी जाधवाची योजना केली भिकाजी शिंदे, गोविंद हरि, तुबाजी अनंत, येद्याजी सतकर इत्यादिकाना सामील करून घेऊन १७३३च्या डिसेंबरात जाधवराव उत्तरेकडील मार्गं चालू[८] लागले कासारबारीशी[९] पोहोचेपर्यंत पुरेशी

६ पे द नि का. १४ २ ७ पे द नि का १५ ६ ८ पे द. नि का. १४ १६, १७ १८ ९ चाळीसगावानजीक

फौज जथली व बुऱ्हाणपुरानजीक तापी उतरून पिलाजीने बुंदेलखंडाचा मार्ग धरला शिंदेहोळकर करवदबारीने खानदेश उतरले त्यांनी बडवाईस मोर्चे लावून ठाणे जेर करून खंडणी घेतली व माळव्याचा मार्ग धरिला [10] दतिया, नरवर, बोंडसा येथील कारभार उरकून पिलाजीच्या फौजेने आग्र्याच्या पूर्वेस असलेल्या भदावराकडे मोर्चा फिरविला गांवेच्या गावे उध्वस्त करण्याचा मराठ्यांनी सपाटा चालविला [11] तीन लाख खंडणी देऊन भदावरकराने कसाबसा मुलखाचा बचाव केला भोपाळच्या फौजेशी उडालेली चकमक सोडली तर शिंदे-होळकरास माळव्यात प्रतिकार असा कोणी केला नाही ग्वाल्हेरेपासून अजमेरपर्यंत २००-२५० मैल टापूत मराठ्यांची टोळधाड पसरून त्यांनी मुलखाचा फन्ना चालविला

मराठ्यांच्या बंडाळीच्या बातम्या दिल्लीस पोहोचत नव्हत्या असे नाही पण दिल्लीच्या कारभारात बहुनायकी झालेली, बादशहाच्या कानापर्यंत या दुष्ट बातम्या पोहचू नयेत म्हणूनच की काय मराठ्यांचे हल्ले सुरू झाले की वजीर बादशहाला जलविहाराला किंवा मृगयेकरता बाहेर पाठवी मराठ्यांना पायबंद घालावा म्हणून अजमीरच्या सुभ्याला जून १७३३ त हुकूम मिळाले त्याची अमलबजावणी १७३४ च्या फेब्रुवारीत झाली तत्र राहुट्या पुढे पाठवून मुजफरखान दिल्ली सोडून एक मजल पुढे मारतो तो मराठे परत फिरणार अशी वार्ता आली आपण आग्र्यापर्यंत पोहोचणार इतक्यात शत्रु नर्मदेपार निघून जाईल, मग त्याचा पाठलाग करण्यात हशील काय, असा पोक्त विचार करून मुजफरखान दिल्लीस परत माघारा गेला असा हा १७३४ च्या मोहिमेचा वृत्तांत आहे [12]

१७३३ त माळव्याच्या सुभेदारीवर जयपूरच्या जयसिंगाची नेमणूक झाल्यापासून बाजीराव उत्तरेकडील कार्यभागासबंधी निर्धास्त होता बादशहाच्या मर्जीतील उमराव खानडौरान मीरबक्षी याच्या सल्ल्याने सवाई जयसिंगाकडे माळव्याची सुभेदारी बहाल करण्यात आली सवाई हा हिंदु होता व सवाईबद्दल मराठ्यांच्या अंतःकरणात आदर वसत असल्यामुळे दंडाचे धोरण स्वीकारून जे काम झाले नाही ते या साध्या युक्तीने पार पाडू अशी मोगल दरबारातील मुत्सद्यांची कल्पना अठराव्या शतकात अराजकतेने चोहोंकडे धुमाकूळ घातला होता, त्याला जयसिंग अपवाद नव्हता बादशाही तक्ताबद्दल मराठे जितके अनुरक्त तितकाच सवाई जयसिंग अनुरक्त जयपूरच्या रामपुरा परगण्याला माळवा जोडून आपल्या राज्याच्या मर्यादा वाढवाव्या अशी सुखस्वप्ने कांही काळ जयसिंगास पडत होती ही स्वप्ने सत्यसृष्टीत आणण्याचा प्रयत्न त्याने मोठ्या धूर्तपणाने करून पाहिला १७३४ त सर्व रजपूत नरेशांना एकत्र जमवून सर्वांनी एकजुटीने राहून परकियांचे हल्ले वारावे

१० पे द नि का १४. ११ पे द नि का १४ १३ १२ Irvine

म्हणून आणाशपथा झाल्या या खटाटोपाच्या पाठीमागे असलेली आपली महत्वाकांक्षा दडविण्याचा वाटेल तितका प्रयत्न जयसिंगाने केला तरी मत्सरग्रस्त रजपूत राजांनी तो जाणला व फुकटाफुकट जयपूरचे सामर्थ्य व वैभव याच्या वृद्धीकरिता लढण्याचे नाकारले.[13] रजपुतांचे साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न व्यर्थ ठरला तेव्हा मराठ्यांसंबंधी निश्चित धोरण ठरविणे जयसिंगास जरूर झाले. मराठ्यांना वाटेस लावण्याचा सवाई जयसिंगाने शोधून काढलेला मार्ग जितका अपूर्व तितकाच त्या बुजबुजलेल्या राजवटीस अनुरूपच होता. तो मार्ग म्हणजे मराठ्यांच्या फौजा माळव्याच्या सरहद्दीवर फिरू लागल्या म्हणजे निमा वसूल त्यांच्या आगावर टाकून मोकळे व्हावयाचे. होमकुंडात आज्य ओतल्याने अग्नि शांत होत नाही, तो जास्तच प्रज्वलित होतो, त्याप्रमाणे मराठ्यांची भूक दरवर्षी वाढत चालली.

१७३४च्या शरदृतूचे दिवस आले. सालाबादप्रमाणे मराठ्यांच्या दोन फौजा नोव्हेंबरात उत्तरेचा मार्ग चालू लागल्या. एकीचे आधिपत्य पिलाजी जाधवाकडे दिले असून तिने बुंदेले राजेरजवाड्यांकडे मोर्चा फिरवला.[14] दुसरी शिंदे होळकरांच्या नेतृत्वाखाली माळवा रजपुताना भागाकडे चालू लागली. प्रतिवर्षी मराठे पुढे पुढे सरकत आग्र्यापर्यंत येऊन ठेपले, यापुढे त्यांची उपेक्षा करून चालणार नाही, म्हणून दिल्लीहून दोन प्रचंड फौजा तयार होऊन वजीर कमरुद्दीनखान व मीरबक्षी खानडौरान यांच्या नेतृत्वाखाली पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे मराठ्यांच्या तोंडावर रवाना झाल्या. २० नोव्हेंबर १७३४ला वजिराने दिल्ली सोडली व सुमारे अडीच महिन्यांनी नरवरनजीक मराठ्यांना गाठले. मोगल फौजेची भिस्त तोफखान्यावर तर मराठ्यांची चपळाईच्या घोडीवर. शत्रुसैन्याशी समोरासमोर लढाई न घेता मराठी राउतांनी चोरटे हल्ले सुरू केले. मराठ्यांशी झीटपीट होत कमरुद्दीनखान ओढशानजीक उदितसिंगाच्या तळ्यावर येऊन उतरला. मराठ्यांच्या वायुगतीपुढे मोगलांचा तोफखाना निरुपयोगी ठरला. १ सवाल, १४. २. १७३५ ला "ईद होती तरी नगारा न वाजविता मोगलाने मुकाट्याने कूच आरंभिले. मराठ्यांनी बातमीस राऊत ठेवले होते ते शत्रूच्या हालचालीची खबर घेऊन येताच कुद्द फौजेने चालून जाऊन मोगलाभोवती घिरट्या घेऊन, करोल पुढे घालून युद्ध केले. हुजरात व सटवोजी जाधव, गोविंद हरि पटवर्धन, राणोजी व भिकाजी शिंदे, सनाजी मोरे, शिवाजी धालवडे, येद्याजी सतकर, अर्जुन भोसले यांनी व सर्व लोकांनी बरीचशी मेहनत करून कमरुद्दीनखान वजिरास खटा केला. मराठ्यांचा मारा चुकविण्याकरिता वजिराने ओडशाचा आश्रा केला. ओढशास वेढा घालून न बसता वेत्रवती उतरून जाटवाडा भदावर ग्वालेरीकडे मराठ्यांचे सैन्य वळले. जो मोगल मराठ्यांचे पाठीवर आला त्याच्या पाठीमागे मराठ्यांची फौज

---

१३ रजपुतानेका इतिहास, ओझाकृत. १४ पे. द. नि. का. १४.

लागून त्याम ओडशात घातला ही सलाबत काही सामान्य झाली नाही "[१५] मराठे दूर जातांच ओडशातून बाहेर पडून त्याचा मार्ग अडविण्याच्या हेतूने वजिराने पुन नरवरचा रोख धरला वजिराचा नेट पाहून मराठे मागे सिप्री कोलारसेवर हटले. पिलाजी जाधव आपल्या २ मार्च १७३५च्या पत्रांत मोहिमेचे वृत्त लिहितो, " आम्हाकडील वर्तमान तरी कमरुदीखा वजीर वीसा पचवीसा हजार फौजेनसी दिलीहून आम्हावर रवाना होऊन आला त्याची आमची दोन तीन युद्धे झाली त्याची दोनतीनश उटे व घोडी पाडाव आम्हाकडे आली याउपरी आम्ही तिकडून निघोन सिवपुरी कोलारस या प्राते आलो मोगल नरवरावरो आहे त्यासी व आम्हासी बारा कोसाची तफावत आहे पुढे आम्ही मजल दरमजल बुदेलखडात बुणगे आहे त्यास सामील करून चादे देवगडाच्या मुलकातून देशास येऊन "[१६] जूनच्या आरभी पिलाजी दक्षिणेत पोहोचला एवच कमरुद्दीनखानाच्या शहामुळे टक्यापक्याचे काम चालले नाही व १७३४-३५ ची बुदेलखडाची मोहीम व्हावी तितकी फलदायक झाली नाही

पण बुदेलखडातील अयशस्वी मोहिमेचा वचपा शिदे होळकरानी चागलाच भरून काढला १७३२त माळव्याच्या मोकाशाची वाटणी करून शिदे होळकर पवाराची माळव्यात स्थापना करण्यात आली या विभागणीने पेशव्याचे हेतु उत्तम रीतीने सिद्धीस गेले आपला सरजाम वाढवावा या लालचीने शिदे होळकरानी चवताळून मोगलाच्या मुलखावर हल्ल्यामागे हल्ले चढवून बादशाहाच्या सुभेदारास एका क्षणाची स्वस्थता लाभू दिली नाही गेल्या वर्षी माळवा, बुदी कोटा, अहीरवाडा या मुलखातून खड जमा केल्याच मागे लिहिलेच आहे १७३४ चा पावसाळा सपताच त्यानी माळव्यातील मोहीम चालू केली

शिदे होळकराना जरब दाखविण्याकरिता दिल्ली येथील दुसऱ्या सैन्याचे नेतृत्व आपल्याकडे घेऊन मीरबक्षी खानडौरान दिल्लीतून बाहेर पडला मराठ्यानी साबर लुटले व ते अजमिराजवळ आहेत असे समजल्यावरून खानडाराननें "सवाई जयसिग, मारवाडचा अभयसिग, महाराव कोटेवाला वगैरे राजे यास सामील करून घेतले दोन लाख स्वार व तोफखाना व आराब्यासी तो सख्या नाही अशी प्रचड मोगल-सेना जमा झाली मुकुदरा उतरून रामपुरा प्राते मराठ्याच्या रोखाने मोगलाचे कूच झाले इकडून शिदे होळकर जाऊन त्यानी युद्धास सुरुवात केली मोगलास चौगीर्द वेढा देऊन बुडवावे हा मराठ्याचा पहिला बेत त्याप्रमाणे आठ रोज लष्करचे चौगिर्दी करी कावाड दाणा घास बद केला मोगलाची उटे घोडी आणली "[१७] खानडौरान

---

१५ पे द नि का १४ व जोशी सग्रहातील रियासतीत उद्धृत केलेली दोन पत्रे

१६ पे द नि का १४   १७ पे द नि का १४.२३

साम्राज्याचा मीरबक्षी, त्याच्या निशाणाखाली बहुतेक रजपूत रजवाड्याच्या फौजा जमा झालेल्या, अशा प्रचड सैन्याशी मुकाबिला करण्यापेक्षा जयपूर, बुंदी, कोटा येथील तुकड्या आघाडीवर गेल्यामुळें या उघड्या पडलेल्या प्रदेशात आपल्याला अडथळा होणार नाही हे शिंदे होळकराच्या ध्यानात येऊन त्यानी वेढा उठविला शत्रूला कळू न देता गनिमी कावा करून मराठे मुकुददरा उतरले बुंदी कोटयावरून त्यानी जयसिगाचा मुलुख गाठला व तेथे लुटालूट आरभिली मराठे निसटून मुकुद-दरा पार झाले आणि आपल्या पिछाडीकडील मुलुखाचा त्यांनी नाश चालविला आहे ही बातमी येताच मीरबक्षीच्या हाताखालील सैन्याचा धरबद सुटला आपल्या मुलखाचा बदोबस्त करण्यासाठी जयसिग जयनगरकडे वळला व तोच मार्ग इतर सस्थानिकानी स्वीकारला तेव्हा मोहीम चालू ठेवण्याचा विचार खानडौरान यास रद्द करावा लागला जयसिगाच्या मध्यस्थीने होळकर मीरबक्षीच्या २२ मार्च १७३५ ला भेटी होऊन तह ठरला[१८] मराठयांची ब्याद टळावी या अपेक्षेने माळव्याच्या चौथाईदाखल दरसाल २२ लाख देण्याचे खानडौरानने कबूल केले खानडौरान मे सरता सरता राजधानीस पोहोचला व शिंदे होळकर जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात (६-७-१७३५) पुण्यास दाखल झाले तेव्हा आपल्या सरदारानी बादशहाच्या मीरबक्षीशी सामना करून फत्ते केली तेव्हा त्याच्या सन्मानार्थ पेशवा होळकरास मगमापावेतो व शिद्यास घोरपडीपावेतो सामोरा गेला[१९]

प्रकरण चौथे

समेटाचा प्रयत्न

(इ. स १७३५-३६)

गनिमाच्या फौजास पैका देऊन लाजिरवाणा सलूख केला म्हणून पादशाहाची खानडौरानवर इतराजी झाली प्रचड सैन्य उभारण्यात पैशापरी पैसा वाया गेला व या सैन्याने मराठयाचा समाचार न घेता त्याच्या मागण्या कबूल कराव्या यात फदफितुरी असावी असा सल्ला बादशहास देण्यास कमरुद्दीनखान, सादतखान इत्यादि मुत्सद्यानी सुरुवात केली दिल्लीच्या राजकारणात या वेळी हिदुस्थानी व तुराणी असे पक्ष पडले असून त्यांच्यात मोठी चुरस माजून राहिली होती सादतखान वगैरे तुराणी मुत्सद्यानी खानडौरान, जयसिग यांची पादशहाजवळ नालीश केली " राजाधिराज यानी परिच्छिन्न दक्षिण्याची हिमायेत करून माळवा खराब केला जयसिगाच्या हातून मराठ्यांचा बदोबस्त होत नाही तरी मला माळवा द्या, मी

---

१८ पे द नि का १४ २४, २६, २७ १९ पे द नि का २२ पृष्ठ १६३

हरप्रयत्नाने गनिमांचा बंदोबस्त करतो सैन्य उभारण्यास जयसिंगाप्रमाणे मी बादशहाजवळ द्रव्याची याचना करीत नाही मी खजानापूर आहे, निजामाचा माझा स्नेह आहे आम्ही दोघे मिळून गनिमास नर्मदेअलीकडे उतरू देत नाही,"[१] अशा मतालबाची अर्जी सादतखानाने गुदरली पादशहान यावर जयसिंग व खानडौरान याचा जाब विचारला त्यांनी उत्तर केले की, "माळव्यात मयासी मुलुक रोहिल्याचा वगैरे आहे तो पेशव्यास जहागीर द्यावा, पातशाही मुलकास हरगीज तोसीस लागू न द्यावी व पेशव्याने हाजरतीचे सेवत दाखल व्हावे या अटीवर सलुख झाला युद्ध करून मराठे आटोपतीलसे दिमत नाही त्याचे मुद्दे मान्य केल्यास ते मुलकास उपद्रव देणार नाहीत म्हणून त्यांचे मागणे मान्य करणे आम्हास योग्य वाटले "[२] त्याने बादशहास भय घातले की, "सादतखानाचे बोलणे मानभावीपणाचे आहे तो व निजाम एक झाले तर हे तुराणी कदाचित् नवा बादशाहा उभा करतील "[३] यासबधी कोणते धोरण स्वीकारावे या विचारात बादशाहा पडला माळवा, आग्रे आपल्या हातचे सुटू नये म्हणून बादशहास भय उत्पन्न करून जयसिंग स्वस्थ बसला नाही आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या खटपटी हाणन पाडण्यासाठी मराठ्यांकडेहि त्याने सधान लावले पेशव्याची आई काशीयात्रेस निघाली होती उदेपूर, जयपूर येथील राजेरजवाड्यांचे सन्मान घेत ही बाई काशी प्रयागाकडे चालली असता तिच्याबरोबर असलेल्या वकिलामार्फत जयसिंगाने पत्रव्यवहार सुरू केला त्याचे बोलणे पडले की "आम्ही रायाचा उत्कर्ष रक्षिला, सबब की तुर्कांचा (बादशाहाचा) भरवसा नाही जर दक्षिणी फौजावर शेर होते तर आम्हासहि न मानते यामुळे सर्वस्वी रायाचा बोल उपर केला भरवसा देणे म्हणजे दोन्ही सुभ्याची बहाली करून घेऊ नाहीतर दुसऱ्या (पेशव्यास विरोधी) माणसाची नेमणक होऊन पेशव्यास जड जाईल पिलाजी जाधवराव व शिंदे होळकर पवार या त्रिवर्गांनी पाच हजार फौजेनिशी मजला सामील व्हावे सोबदलादाखल मी पेशव्यास वीस लाख नक्त देईन व फौजेस दररोज पाच हजार रोजमुरा देईन पेशव्याने मात्र आपले माळव्यातील कमावीसदार उठवावे याशिवाय पेशवा माळव्यात आल्यास खानडौरानच्या मार्फत कदाचित् बादशाहा त्यास भेटीस बोलावून नवी जहागीर बहाल करील "[४]

जयसिंगाने सुरू केलेली बोलणी अर्धवट राहून गतवर्षी ठरलेला तह दिल्ली दरबारने धुडकाऊन लावला व युद्धाची तयारी चालविली "अभयसिंग व कमरदीखान याचा एक हात पातशहानी करून दिला व सुभे अकबराबाद, गुजराथ, माळवा या सुभाचा तालुका कमरदीखान याजवर सोपविला जयसिंग फौजसुधा

१ पे द नि का १४ ४७ २ पे द नि का १४ २९ ३ पे द नि. का १४ ४७ ४ पे द. नि. का १४. ६३ ८७

सामील जाहाले तर त्याच्या तालुक्यात तफावत न करावा, जर सामील न होत तरी याणी जे करणे ते करावे नद्याचे पाणी उतरताच खानडौरान जयसिग दक्षण प्रांते येतील व कमरदीखान अभयसिग व सादतखान ग्वाल्हेरच्या मार्गाने निघतील, "[५] अशी खात्रीची बातमी दिल्ली येथील मराठ्याचा वकील मयाराम याने पेशव्यास कळविली

स्वत जाऊन जरब दाखविल्याशिवाय दिल्ली दरबार तडजोडीस तयार होत नाही हे ओळखून पेशव्याने उत्तरेस जाण्याचे मुक्रर केले आश्विन वद्य त्रयोदशी ३-१० १७३५ रोजी सुमुहूर्ताने पेशव्याने प्रस्थान दिले उत्तरेच्या कारभारात अनुभवलेले शिदे होळकर यास त्याने बरोबर घेतले बुदेलखडातील कामकाज पिलाजी जाधवाकडे सोपविले गेले आजारपणामुळे पिलाजीस स्वारीवर निघता येईना तेव्हा या फौजेवर सटवोजी जाधवाबरोबर बाजी भिवराय रेठरेकर याची नेमणूक करण्यात आली परस्परास एकमेकाच्या हालचाली कळवून पेशव्याच्या सल्ल्यान दोन्ही सैन्यानी चालावयाचे ठरले

१७३४ व ३५ या दोन्ही वर्षांतील मोगलाच्या मोहिमा निष्फळ ठरल्या ज्याच्या सरदारानी बादशाही सैन्याची वाताहात केली तो पेशवाच खुद्द उत्तरेस निघाला हे ऐकून उत्तरेकडील संस्थानिकाचा थरकाप उडाला शेजारी असलेल्या निजामाच्या दरबारात वाटाघाटी सुरू झाल्या तयारीत असलेले चागले म्हणून फौजेची व तोफखान्याची नबाबाने जलदी चालविली बादशहाने सादतखानास फौज घेऊन ताबडतोब दिल्लीस येण्याचे हुकूम सोडले खान हिंदुस्थानी पक्षाचा पाडाव करण्याच्या सधीची वाटच पहात होता, बादशाहाकडून हुकूम येताच त्याने झपाट्याने लखनोहून कूच आरभिले

सादतखान आग्र्याच्या मार्गावर असता "अडारचा जमीदार याचा लेक जसवतसिंग दहाबारा हजार स्वारानिशी सादतखानाच्या मुकाबिल्यास आला [६] सादतखानाजवळ चाळीस हजार फौज व तोफखाना मुबलक होता जूज मोठे झाले चार पाच हजार माणूस ठार झाले राजा तो जिवेच मारला गेला परतु सादतखानहि हतवीर्य झाला सवाईवर यावे या उमेदीने खान निघाला होता त्या उमेदीत तफावत पडली "[७] खानडौरानने ठरविलेला तह फिरविण्यात सादतखानाने पुढाकार घेतला होता साहजिकच या वेळी बादशाहाची सारी भिस्त खानावर होती व खानास तर आरंभीच बुदेल्यानी दमविले

३ ऑक्टोबर १७३५ ला पेशवा स्वारीवर निघाल्याचे मागे लिहिलेच आहे निष्कारण शक्तीचा अपव्यय न करता जमल्यास नुसत्या दबावाने माळवा, रजपुताना, बुदेलखड इत्यादि प्रातातून सरदेशमुखीचौथाईदाखल खड वसूल करावयाचा व बादशाहाकडून मान्यता मिळवून आपल्या दरसालच्या मागणीस कायदेशीरपणा आणावयाचा हा या

५ पे द नि. का १४ २९ ६ पे द नि का. १४ ४१ ४२
७ पे द नि. का १४ ४२

स्वारीतील पेशव्याचा दुहेरी हेतु होता चांदवडच्या वाटाने जाऊन पेशवा नवापुरास पोहोचला तेथून नदुरबार सुलतानपूरच्या रोखे तापी उतरून खानदेशातून कुकशीच्या मार्गे माळवा गुजराथच्या सरहद्दीवर तो दाखल झाला कुकसी फत्ते करून लुनावाडा, बासवाडा, डोंगरपूर प्रांतातून राण्याच्या भेटीस चालला बासवाड्यास लागून असलेला बनेड परगणा आपल्यास प्राप्त व्हावा म्हणून पूर्वीपासून सदाशिव बल्लाळ याच्यातर्फे पेशव्याचा प्रयत्न चालू होता पेशवा आपल्या भेटीस येत आहे हे कळताच राण्याने पेशव्याच्या स्वागतार्थ बाबा तख्तसिंहास रवाना केले तख्तसिंह आपल्या बड्या पाहुण्यास घेऊन उदेपुरास पोहोचला व चम्पाबागेत या बड्या पाहुण्याची उतरण्याची सोय करण्यात आली मुक्कामाच्या दुसऱ्या दिवशी पेशव्याच्या सन्मानार्थ राण्याने मोठा दरबार भरविला मध्यभागी सुवर्णमंडित दोन सिंहासने ठेवण्यात येऊन एक राण्याने व दुसरे पेशव्याने सुशोभित करावे अशी योजना करण्यात आली पेशव्यास सामोरे जाऊन राण्याने त्याचे स्वागत केले व आसन स्वीकारण्याची विनंति केली " राणाजी, आपण चक्रवर्ति आहात, आपल्या बरोबरीने मी बसणे अयोग्य होईल, ' असे यजमानास खुश करणारे समर्पक उत्तर देऊन राण्याच्या जवळच पण थोडेसे खाली असलेल्या आसनावर पेशवा अधिष्ठित झाला व कामास सुरुवात झाली दरसाल दीड लाख खंडणी व बनेड परगणा कायमचा आपणास मिळावा अशी पेशव्यातर्फे मागणी करण्यात आली द्रव्य द्यावयास राणा कबूल झाला, पण आपल्या राज्यापैकी परगणा गमावून बसण्याची त्याने नाखुशी दर्शविली [९]

तहाचे बोलणे लांबल्यामुळे पेशव्याचा मुक्काम काही दिवस उदेपुरावर राहिला दरम्यानच्या काळात ठिकठिकाणच्या राजेरजवाड्यानी मेजवानी दाखल पेशव्याकडे मौल्यवान चिजा रवाना केल्या [१०] सवाई जयसिंगाचा दिवाण पेशव्याच्या भेटीस आला त्याजबरोबर पेशव्यास नजराणा म्हणून दोन लाख नख्त शिवाय जवाहिर व वस्त्रे, पाच घोडे व हत्ती असा पाच लाखाचा ऐवज जयसिंगाने पाठविला व त्वरेने जयपुरास भेटीस बोलाविले जयपुरास आल्यावर पेशव्याने सवाईच्या मध्यस्थीने बादशहास भेटाव, बादशहाने पेशव्याची भेट घेऊन वीस लाख नख्त व चाळीस लक्षाची जाहागीर माळव्यात द्यावी, दोस्त महमदाचे मुलखात तनखा द्यावा असा तहाचा कच्चा मसुदा महादेवभटामार्फत पेशव्यास लिहून [११] पाठविला

पण जयसिंग, खानडोरान यांजवर दुतराजी होऊन सवाईच्या सुभ्यावर कमरदीखानाची किंवा सादतखानाची नेमणूक करण्याचा बादशहा विचार चालला

८ पे द नि का १४ ३१ ४७ ९ *Fall of the Mughal Empire.*
१० पे रो ११ पे द नि का. १४ ५०

असतां तो जयसिंगास पुन पेशव्याकडे मध्यस्थी करावयास सांगतो हा फेरबदल एकाएकी कसा झाला ? सादतखान, अभयसिंग यास बोलावून युद्धाची तयारी करून स्वत मराठ्याविरुद्ध चालून जाण्याची भाषा बादशाहा विसरला तरी कसा ? याचे उत्तर शोधावयास दूर जावयास नको, ते बादशाहाच्या अस्थिर भित्र्या स्वभावात व पोरकट बुद्धीत ताबडतोब मिळते फौज जमवून स्वत मराठ्यांवर तो निघता तर मीरबक्षी, वजीर, याचे खेळ जागच्याजागी जिरले असते पण त्या सुखासीन वेडप्याला आपल्या स्वास्थ्याचा भग नको होता दिवसातून अठरा तास झनानखान्यातील मृदुमृदुल झुणझुण सगीताने मन रिझविणाऱ्या त्याच्या जीवाला तरवारीचा खणखणाट कसचा गोड लागतो ? खानडौरान त्याच्या मर्जीतला, अहर्निश याच्या सनिध, तो समेटास उत्सुक ज्या सादतखानाच्या सल्ल्याने बादशहाने समेट फिसकटवला त्याचे यश बुंदेल्यांनी प्रथमच हिरावून नेले आपला राग आवरून बादशाहाने खानडौरान यास जवळ करून मराठ्याशी तह घडवून आणण्याचे काम त्यावर सोपविले

उदेपूर येथील पिचोली सरोवरातील विख्यात जलमदिर पाहून[१२] राण्याकडून परगण्याऐवजी जास्त रक्कम स्वीकारून पेशव्याने ८–२–३६ ला उदेपूर सोडले. जयसिंगाकडून आयामल व खानडौरानकडून निज्याबत अलीखान यापूर्वी उदेपुरास दाखल होऊन त्यानी तहाची वाटाघाट सुरू केली होती जयसिंगाची भेट होऊन समक्ष भेटीत त्याच्याकडून आपले सर्व मुद्दे मान्य करून घेऊ याबद्दल पेशव्यास शकाच नव्हती जयनगरच्या वाटेवर असता नाथद्वारचे पवित्र

---

१२ जलमंदिर पहावयास नेऊन तेथे पेशव्यास दगा करावयाचा असा रजपुताचा बेत होता, पण याचा सुगावा पेशव्यास लागून त्याने जलमदिर पहाण्याचे नाकारले व दडादाखल सात लाखाची रक्कम उदेपुरच्या राण्याकडून उपटली अशी हकीकत सर जदुनाथ सरकार आपल्या *Fall of the Mughal Empire* या ग्रथात देतात पण पेशवे रोज-कीर्दीत छ २ सवाल सीत सलासीन या दिवसास खालीलप्रमाणे नोंद आहे.

"खर्च रुपये ३९ राजश्री राऊ उदेपूरचे जलमंदिर पहावयास गेले तेव्हा
४ खैरात
३५ इनाम
३० नावाडे
५ मगरीवाले
——
३९"

या नोंदीवरून पेशव्याने जलमंदिरास दिलेल्या भेटीसबंधी तिळमात्र शका उरत नाही.

क्षेत्र लागले तेथे दोन दिवस मुक्काम करून पत्नीसमवेत यथासांग पूजाअर्चा पेशव्याने आटोपली,[१३] ब्राह्मण, गोसावी, फकीर याना उदार हस्ते दानधर्म करून पेशवा जयनगरची वाट चालू लागला खुद्द मोगल दरबारने पेशव्याशी सधि करण्याचे धोरण स्वीकारलेले, मग मार्गातील छोट्या राजेरजवाड्यानी पेशव्यास सतुष्ट राखण्याकरिता नजराणे पाठविले तर नवल काय? मेजवान्या घेत घेत, लहान लहान मुक्कामानी पेशवा ३ मार्चला जयनगरनजीक पोहोचला दुसऱ्या दिवशी ४ मार्च रोजी मोठ्या समारभाने जयसिग व बाजीराव याची भेट झाली पेशव्यास मेजवानी दाखल ५००० रु, मूल्यवान अलकारानी गजविलेला आपल्या सग्रहांतील एक नामाकित हत्ती, ३५ उट, शृगारलेल्या दोन पालख्या जयसिगाने नजर केल्या त्या वर्षाच्या चौथाईदाखल वीस लाख नगत पेशव्याने पदरात पाडून घेतले[१४] व माळव्याच्या सुभेदारीचे फर्मान बादशाहाकडून मिळवून देण्याचे कबूल करून जयसिग परत गेला

राणाजीने व सयाईने पेशव्याच्या अटी सर्वस्वी कबूल केल्यामुळे त्याच्या मुलखाला उपद्रव देता येईना पेशव्याबरोबर लष्कर तर अनिवार होते तहाचे बोलणे बादशहाशी सुरू झाले होते, ही वाटाघाट सपेपर्यंत लष्करचा खर्च भागवावा कसा हा पेशव्यास मोठा पेच पडला, मारवाडची मोहीम काढून पेशव्याने हा पेच वारावयाचे ठरविले गतवर्षापासून दिल्ली दरबारात पेशव्याच्या विरुद्ध पक्षात मारवाडचा अभयसिग सामील झाला होता त्याला तबी पोहोचविणे जरूर होते जयपूरचे कछवे व मारवाडचे राठोड याचे कित्येक पिढ्याचे वैर असल्यामुळे या वेळी आपण मारवाडात फौजा रवाना केल्या तर सैन्याचा खर्चहि परस्पर निभेल व जयसिगास आपल्या मैत्रीचे प्रत्यतर मिळेल अशा विचाराने पेशव्याने शिदेहोळकराच्या हाताखाली एक फौज मारवाडात रवाना केली[१५] अभयसिगाची एकएक ठाणी घेत ही फौज मेडत्यावर चालून गेली (१ ४ ३६) प्रतापसिगास बोलीचाली करण्यास शहरात पाठविले पण थाक लागेना, तेव्हा हल्ला चढवून ठाणे घ्यावयाचे असे मराठ्यानी ठरविले पहिल्याच हल्ल्याबरोबर शहर खाली आले शहरातील लोक किल्ल्याच्या व सराईच्या आश्रयास गेले व तेथून बाहेर निघून एक दोन वेळा मराठ्यावर निकराचे हल्ले करून त्यानी मराठ्याच्या आघाडीचा मोर्चाहि काबीज केला पण बाहेरून कुमक न पोहोचल्यामुळे खड भरून मेडत्याने आपली सुटका करून घेतली मेडत्यानतर नागोर-अजमीरवरून मराठ्याचा वरवटा फिरला मारवाडचा प्रदेश उध्वस्त करीत लुटीने लादलेले शिदे-होळकराचे सैन्य एप्रिल सरतासरता माळव्यात पेशव्यास सामील झाले

---

१३ पे रा १४ Elliot and Dawson १५ Elliot and Dawson, पे द नि का १३. ४९ १४ १४ ५६

एकेच ठिकाणी शत्रूस आपले सैन्य जमविता येऊ नये म्हणून जुजबी फौज देऊन ' बुंदेल्याकडील पैक्याचा निर्वाह करणे, तिकडील तालुकियाचा धंदा उरकून तिकडेच राहणे ' अशी कामगिरी नेमून देऊन बाजी भिवरावची रवानगी बुंदेलखंडाकडे करण्यात आली होती स्वत पेशवा जंगी सामानानिशी निघाला आहे हे कळल्यापासून सर्वजण आपापल्या ठायी भिऊनच होते दतिया, ओडछे या प्रांतं बाजी भिवराव पोहोचतो तो " दोन्ही स्थळातून बोलीचाली करावयास भले माणूस लष्करात आले त्याचे म्हणणे पडले की, सालगुदस्ता आपणावरी कसाला झाला आणि पैकाहि द्यावा लागला, याकरितां काही रयात करावी म्हणून फार रदबदल केली त्याच्याशी बोली करून गुदस्तापेक्षा काही जास्त खंडणी ठरवून मुदती करून दिल्या " दोन्ही संस्थानानी सलुखाने बाकीचा निर्गम करून देताच भदावराकडे बाजी भिवरावाने मोर्चा फिरविला भदावरशी बोलणे चालले असता सुकलेरा, गुजरोला, पछोर, उचाट व जाटवाडा येथील जमीनदाराकडून खंडणीच्या प्रयोजनास माणसे येऊन बोलीचाली होऊन खंडणीचे करार झाले भदावरकराने फारसे आढेवेढे न घेता नमते घेतले अशा रीतीने सोपविलेली कामगिरी अवघ्या महिन्यात संपवून बाजी भिवरावाने पेशव्यास लिहून कळविले, " या उपर पुढे जावयास जागा नाही आज आमचा मुक्काम कन्हेरगड प्रा दतिया नजीक सिंध नदी एथे आहे येथे भदावराचाहि मेढा आहे व हिरदेसाहजीचाहि आहे याच प्रांते फार दिवस राहता येत नाही कौली मुलुख खराब होईल पुढे यमुनापार जावे तर मार्गांत पाणी नाही कुव्याचे पाणी आहे या पुढे काय मनसबा योजला आहे आज्ञा केली पाहिजे "[१६] (३० १ ३६) खंडणीचे वायदे ठरले तरी खंडणी वसूल होताहोता फेब्रुवारी महिना आला मुलुखगिरीच्या दिवसात शत्रूच्या प्रदेशावर गुदराण चालवावयाची हा मराठी फौजेचा शिरस्ता बुंदेलखंडच्या संस्थानिकानी खंडणीचा निर्गम करून द्यावयाचे कबूल केल्यामुळे या कौली मुलुखावर मराठी फौजांस हात मारता येईना

फौजेचे पोट कसे निभवावे या विचारात बाजी भिवराव असता पेशव्याकडून सूचना आली की, यमुना उतरून काल्पीपलीकडील मुलूख मारावा पेशव्याने सुचविलेल्या मार्गांत एक अडचण होती ती म्हणजे काल्पीजवळील यमुनेचे उतार बुंदेल्याचे मुलखात असल्यामुळे त्याच्या समतीशिवाय रेटरेकरास या मुलखातून कूच करता येईना बुंदेल्याकडे वकिलीच्या प्रयोजनानिमित्त गोविंद बल्लाळ याची पूर्वीपासून नेमणूक होती, त्याच्या मार्फत रेटरेकराने बुंदेल्यासी राजकारण केले की, दोन्ही फौजानी मिळून यमुना उतरावी, दुआबात शिरावे, व काल्पीपलीकडील मुलूख

---

१६ पे द ि का १५ ५२.

मारावा बुंदेल्यास ही सूचना मनापासून पसत पडली ज्याच्याशी बुदेल्याचे आजन्म हाडवैर त्या मोगल सुभ्याच्या अमलाखाली काल्पीपलीकडील मुलूख असता मराठ्याच्या साहाय्याने शत्रूस हैराणगत करण्याची सधि बुदेले वाया जाऊ देतील हे सभवनीय नव्हते याच वेळी मराठ्याच्या सुदवाने गाझीपुरच्या जमीदाराचा लेक रूपराय बापाच्या मृत्यूचा सूड उगविण्याकरितां साहाय्य मिळाल्यास पहावे म्हणून बुदेल्याकडे आला होता त्याची व गोविद बल्लाळाची भेट होताच मराठ्यास सामील होण्याचे त्याने कबूल केले बुदेले पाच हजार, गाझीपूरचा रूपराय व बाजी भिवराव या त्रिवर्गानी आग्र्याच्या रोख कूच केले ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यावर दोन हजार पठाणाची तुकडी असून किल्लाहि अभेद्य होता वेढा घालून बसल्यास ठाणे कित्येक महिने दाद देणार नाही हे जाणून ग्वाल्हेर सोडून बाजी भिवराव वर सरकला गनिमाच्या हालचालीवर दरबारचे लक्ष होते दुआबात उतरण्यापूर्वी गनिमाना शह देण्याकरता महमदखान बगषाची दिल्लीहून रवानगी झाली १४-१-३६ ला बगष धोलपुरास पोहोचला आणि चमेल उतरून मराठ्यांची वाट धरून बसला एकदम शत्रूच्या अंगावर चालून न जातां चमेल व कुवारी या नद्याच्या चिमट्यामध्ये बेहडात सभोवते भिताड घालन तोफा जोडून चमेलीच्या रेताडात लष्कर आवळून तो राहिला बाजी भिवराव नुराबादेचे सराईवर बगषापासून १७ मैलावर येऊन पोहोचला आश्रयाची जागा सोडून बगष पुढे येईल म्हणून बाजी भिवराव दहा बारा रोज तेथेच मुक्काम करून राहिला परतु बगषने खळी धरली ती सोडली नाही बगषला बाहेर काढावा म्हणून मोगलाच्या तळाभोवती मराठे राऊत घिरट्या घालू लागले [१८] दोनतीन तुकड्या यमुनापार होऊन त्यानी इटावा कानपूर या प्रदेशात लुटालूट आरभिली इतके होते तो इकडे पेशव्याची दिल्ली दरबारशी सलुखाची बोलणी लागली व दरबारची खात्री पटावी म्हणून "क्षुल्लक उपद्रव करू नये, यमुना न उतरणे"[१९] अशा अर्थाची पेशव्याची पत्रे बाजी भिवरावास रवाना झाली बगषाकडून भला माणूस येताच त्याच्या विद्यमाने ठराव होऊन पेशव्याच्या आज्ञेनुरूप मराठी फौजा परत फिरल्या अशा रीतीने बुदेलखडची मोहीम समेटाने आटपून बाजी भिवरावने दक्षिणेस कूच केले वैशाख सरता "राऊ स्वामीचा मुकाम उजनीकडे होता तिकडे दर्शनास यावयाची आज्ञा जाहली" त्यावरून मडे फौजेनसी दोन अडीच हजार फौज घेऊन रायाकडे गेले

मध्यतरीच्या काळात वर म्हटल्याप्रमाणे दिल्लीदरबारशी जयसिग व खानडौरान याच्या मध्यस्थीने समेटाच्या वाटाघाटी चालू होत्या धोडो महादेव वकील याजजवळ मतालबाची याद देऊन बादशाहाकडे पाठविण्यात आले या यादी अन्वयें

---

१७ पे द नि. का १४ ५२ १८ पे. द. नि का १४ ५५ १९ पे द. नि का १४ ५६

"हिंदुस्थानांत येक वतनी जागा द्यावी, पेशव्यास व पेशव्याच्या सरदारास मनसबा व जाहगिरी द्याव्या, बादशाहाशी भेट होऊन तह कायम व्हावा, दक्षणची सरदेशपांडेगिरी पेशव्यास मिळावी व खर्चास द्यावे" अशा मागण्या करण्यात आल्या व यापैकी बहुतेक बादशाहाकडून मंजूर होऊन आल्या आपल्या मागणीस तावडतोब मंजुरी मिळाल्याचे पाहाता आपण फारच थोड्यावर संतुष्ट झालो ही चूक लक्षात येऊन की काय धोंडोपंताबरोबर दुसरी याद पाठविण्यात आली यात दोन मुख्य कलमे असून पहिल्या अन्वये पेशव्याने स्वारीचा खर्च म्हणून तेरा लाख रुपये मागितले व "माळव्याची सुभेदारी व दरोबस्त सुभा बादशाही किल्ले व कदीम राजे व इनामदार व रोजींदार याखेरीज आम्हास जागीर द्यावा" अशी मागणी वाढविली धोंडोपंताच्या पाठोपाठ बाबूराव मल्हार याची रवानगी करून सूचना करण्यात आली की, "चिमणाजीपंत, बाजीराव याचे भाऊ सरकार चाकरीत येकनिष्ठ आहेत, सरकारकामाविषी बाजीराव यासी बहुता प्रकारे समजावितात, सबब दोन लक्ष रुपये चिमणाजीपंत यास सरकारातून द्यावे" बादशाहाकडून बाजीरावाने ओडसा, भदावर, चंदेरी, नरवर, सिपरी, रामपुरा, आमझरे, कोटा दतिया, खेची, सेंगटा व बुंदी या माळव्यातील वतनदार संस्थानिकाकडून दहा लक्ष खंडणी सालोसाल वसूल करण्याचा हक्क मिळविला दिल्ली दरबारची समेट करण्याचो उत्कट इच्छा पाहून बाजीरावाने फिरून जी नवीन याद लिहून दिली तिची कलमे बितपशीलवार

१ सुभे माळवा दरोबस्त राज्याचे तालुक्यासहित आम्हास जाहागीर व सुभेदारी आमचे नावे द्यावी

१ यार महमदखान व इजतखान यास काढून द्यावयाविसी सरकारातून कुमक व्हावी व त्याच्या तालुक्याची जमीदारी आम्हास द्यावी

१ किल्ले मांडवगड, धार व रायसेन, प्रांत माळवा कुटुंब ठेवावयासी पंत प्रधान यासी द्यावा

१ चमलचे किनाऱ्यापावेतो जहागीर राव पंतप्रधान यास द्यावी जे समई तिकडील राजे रुजू होऊन नजर देतील तेव्हा त्याच्या वतनी महालास उपद्रव होणार नाही

१ राव पंतप्रधान यास कर्जदारीची वोढ बहुत, सबब पन्नास लाख रुपये तूर्त बंगाल्यावर देवावे

१ प्रयाग, काशी, गया व मथुरा पेशव्यास जहागिरीदाखल मिळावे

१ आग्र्यास यावे व राव पंतप्रधान याची भेट अमीरखान व राजे जयसिंग यांचे विद्यमाने व्हावी भेट जाहाल्यावर निरोपहि द्यावा

१ सरदेशपांडगिरी राव पंतप्रधान यास वतनी करून द्यावी.

१ दक्षणेत कित्येक राव पतप्रधान यास इनाम देऊन सनदा करून द्याव्या याशिवाय दक्षणच्या सहा सुभ्यापैकी पन्नास लक्षाची जहागीर व जो खजिना दक्षणचा, पेशव्याच्या कोसीस केल्याने रुजू येईल, त्यापैकी अर्धा सरकारात व अर्धा पेशव्यास, सिवनेरचा किल्ला व कितीयेक गांव वतनी व चदावराचे राज्य शाहु राजे यांस द्यावे असेहि जादा मुद्दे घुसडण्यात आले [२०]

दर क्षणाला वाढत चाललेल्या पेशव्याच्या मागण्या ऐकून बादशाहा तर थक्कच झाला. दोन्ही पक्षाला समेट हवा असतो तेव्हा सामोपचाराच्या भाषेचा उपयोग, पेशव्याच्या मागण्या सर्वस्वी कबूल करणे म्हणजे स्वत निर्माल्यवत् होऊन निम्याहून अधिक राज्य पेशव्याच्या स्वाधीन करण्यासारखेच होते तहाच्या अटीप्रमाणे दक्षिणचे सहा सुभे, माळवा, बुदेलखड, बगाल पेशव्याच्या हाती जाणार, या घातकी अटी मान्य करण्याऐवजी मराठ्याना काबूत आणण्याचे भगीरथ प्रयत्न करण्याचेच दरबारात ठरले व समेट फिसकटला

---

२० पे द नि का १५, पृष्ठ ९२-९६

प्रकरण ५ वें

दिल्लीवर चढाई

(१७३६–१७३७)

" उज्जन प्रांते आल्यावर तिकडून बाजी भिवराव यांची फौजहि आली कट फार जमा जाहले खर्चाचा मोठा गवगवा झाला दिल्लीकडून खर्चास काही न आल्यामुळे मोठी कुचबणा झाली यास्तव राजश्री राऊसाहेब लष्करसुधा देशास गेले येथे तुम्हासी बोली केली होती की माळव्यात छावणी करतां आम्ही व मल्हारबा व त्रिवर्ग पवार याप्रमाणे फौज दहा पधरा हजारापर्यंत राहिलो, खर्चाची पोख्ती बेगमी करून पाठविणे व पचविसाच्या सनदा बोलीप्रमाणे पाठविणे व सुभ्याची सनद घेणे कोणत्या गोष्टीची बाकी न ठेवणे ते ठेवतील तर त्यास भारी पडेल "[1] या मजकुराचे जरबेचे पत्र माळव्यांतील छावणीतून राणोजी शिंद्याने आपला दिल्ली येथील वकील महादेवभट हिंगणे यास ८ जून १७३६ ला रवाना केले

पेशवा व सवाई जयसिंगाची ४ मार्चेला भेट झाली पेशव्याचे मनोगत दरबारास कळवून पेशव्यान्या नावे सुभेदारीची फर्माने मिळविण्याकरता सवाई दिल्लीस गेला व समेटाची बोलणी सुरू झाली पेशव्याचे एक एक मुद्दे मान्य करावे तर त्याच्या वकिलाने जुनी याद बदलून नवीन लिहून द्यावी या वाटाघाटीत दोन तीन महिने काही निष्पन्न न होता लोटले वाढता वाढता पेशव्याच्या मागण्या इतक्या बेसुमार वाढल्या की या भरमसाट मागण्यास मान्यता दाखविणे दिल्ली दरबारास अशक्यप्रायच होऊन बसले. पेशवा सैन्यानिशी माळव्यात होता तोपर्यंत मात्र त्या सुचविलेल्या अटीवर तहास आपली तयारी नाही हे कळविण्याचे दिल्ली दरबारास धैर्य झाले नाही वैशाख सपत आला व मृगाच्या सुरुवातीस मराठ्याची धाड दक्षिणेस निघून जाईपर्यंत वाटाघाटीच्या मिषाने कशीबशी वेळ मारून न्यावयाचे दिल्ली दरबारने ठरविले दरबारच्या अपेक्षेप्रमाणे तहाची चर्चा अर्धवट टाकून पेशवा दक्षिणेत निघाला, पण आपले काम तडीस नेण्याकरता त्याने शिंदे, होळकर व पवार या आपल्या सरदाराकरवी माळव्यात छावणी करवली

---

१ राजवाडे खंड ६ नं. ९५, ९६, ९७ हीं पत्रे राजवाड्यानी १७३४ ची धरली आहेत व इतरानींहि तेच साल मान्य केले आहे पण आतील मजकुरावरून हीं तिन्ही पत्रे १७३६ ची आहेत याबद्दल शंका वाटत नाही १७३४ त पेशवा खानदेशपलीकडे गेला नाही.

तहाला दरबार नाखूष व पेशवा दक्षिणेत निघून गेल्याचे कळले आता सहा महिने तरी मराठ्याची हालचाल होण्याची भीति नव्हती राणोजी शिंदे पैक्याची वाट पाहून थकला त्याने दोन आठवड्यांनी पुन जासूद पाठऊन कळविले (२२-६-१७३६), "दोन महिने झाले खर्च तर अनिवार, पोट चालावयास पाहिजे (तहात ठरल्याप्रमाणे) तमाम गिरासियाचा बदोबस्त केला, पठारीस ठाणे बसविले, लालगडवाला लुटला, चोर देशातरास गेले, रयतीस कौल दिला, प्रस्तुत सोनदेवाडियात छावणी केली अगर परगणियांत आहो करारप्रमाणे सनदा व खर्च व सुभ्याची सनद सर्व गोष्टी करून पाठविणे " राणोजी शिंद्याने इतकी निकडीची पत्रे पाठविली तेव्हा फौजेच्या खर्चास बादशाही खजिन्यातून एक लाख रक्कम मजूर झाली व राहिलेल्या रकमेची भरपाई करण्याचे अभिवचन देण्यात आले राणोजीने चिडून वकिलास लिहिले की, " खर्चास काय करावे ? त्यास अजून इतबार न येच तर या सलुखाचे काय घ्यावे ? अवघा पैका बोलीप्रमाणे घेणे येथील बदोबस्ताचे काम चाली लावावे लागते तरी सुभ्याची सनद व कुमकेची पत्रे, समेत तोफखाना, सवाईजी व राणाजी, व बुदी कोटा, नरवर, ओडसे, दतिया, भदावर, वगैरे घेणे याबद्दल सुभियाची सनद व कुमकेची तरतूद करून अर्धा खर्च व यादी दारतीचे कुल फर्मान घेऊन येणे." सप्टेंबरात महादेवभट पादशहाकडून फर्माने घेऊन शिंद्याच्या छावणीत दाखल झाला।

महादेवभटाने फर्माने आणली ती नायब सुभेदारीची व दक्षिणेच्या सरदेशपाडेगिरीची, त्यात पेशव्याच्या इतर मागण्या धुडकाऊन लावल्या होत्या मोगलाने पेशव्यास चकविले याकरता त्याचे पारपत्य करणे प्राप्त झाले पावसाळा सरताच फौज जमवून पेशवा १७३६ च्या २२ नोव्हेंबराला[२] उत्तरेची वाट चालू लागला शिंदे, होळकर, पवार माळव्यात छावणी करून होते. त्याच्या भिलसा येथे जानेवारीत भेटी होऊन मोहिमेचा कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला गतवर्षी समेटावर घालून बादशाहाने मराठ्याच्या मागण्याना शेवटपर्यंत अनुमोदन दिले नाही, तेव्हा सवाई जयसिंग व खानडौरान याच्या मध्यस्थीपेक्षा स्वत च्या सैन्याच्या जोरावर आपले हेतू पार पाडण्याचे पेशव्याने ठरविले माळव्यातील जी जी ठाणी हट्टीपणाने मराठ्यांचा अमल कबूल करीत नव्हती त्याना वठणीवर आणण्याचे निश्चित झाले पहिला हल्ला भिलशावर झाला भिलशाच्या पाठोपाठ चदेरी वगैरे रोहिल्याच्या जिल्ह्यातील ठाणी एकामागून एक सर करीत, पेशवा बुदेलखडात उतरला ओडछा, दतिया, नरवर येथील मामला उरकून भदावरच्या मुलखावर पेशव्याने चाल केली भदावरच्या राजाजवळ जय्यत तयारीने असलेले पायदळ, घोडदळ व पन्नास हत्ती होते, शिवाय अलाहाबादचा सुभा सादतखान आपल्या कुमकेस येत आहे अशी खात्रीची

२ पे द नि का २२ ३४०, ३४१.

बातमी आल्यामुळे सलुखाचे बोलणे झिडकारून राजा फौज घेऊन बाहेर पडला व लढाईस सुरुवात झाली [३] भदावरच्या राजघराण्यात भाऊबदकी होती त्या भाऊबदकीने या वेळी उचल खाल्ली अनुरुद्धसिगाशी वर असलेला एक भाऊ मराठ्यास सामील झाला त्याच्या सागण्यावरून पेशव्याने सैन्याचे दोन विभाग केले एक विभाग राजाच्या मुख्य सन्याच्या तोडावर ठेवून दुसऱ्या फौजेने वळसा घेऊन गोहदच्या बाजूने अटेर शहरांत प्रवेश केला शहराचे सरक्षण करण्याकरतां राजा मागे हटला व किल्ल्याच्या आश्रयाला गेला "किल्ल्यास वेढा देऊन पेशव्याने एथवर बतग केले की, राजा सहकुटुब शरण आला २० लाख खंडणी व १० हत्ती देण्याचे कबूल केल्यावरून राजास जीवदान देण्यात आल " [४]

बाजीराव दक्षिणेतून निघाला, रोहिल्याचा जिल्हा काबीज करून ओडशा भदावरपर्यंत पेशव्याची फौज येऊन पोहोचली, अटेर मराठ्यानी मारली ह्या बातम्या ऐकून दिल्ली दरबारास मराठ्याच्या प्रतिकारार्थ हातपाय हालविणे भाग होते बादशहाकडून अभयसिग, जयसिग, सादतखान यास फाजा घेऊन दिल्लीस येण्याबद्दल फर्माने पाठविण्यात आली यावरून जयसिग पधरा हजार फौज व तोफखाना घेऊन डेरेदाखल झाला [५] अभयसिगानेहि दहापधरा हजार फौजेनिशी कूच केले सादतखान यमुनानजीक पोहोचल्याची बातमी जासुदाने आणली फौजेच्या दहशतीने मोगलाकडून आपल्यास फायदेशीर तह घडवून आणण्याच्या विचाराने पेशवा मोहिमेवर निघाला होता त्यास मोगलाची सैन्ये एकत्र होत चालली हा प्रकार अनिष्ट वाटला या सर्व फौजास एक होण्यास सधी न मिळावी म्हणून बाजीरावाने सटवोजी जाधव, बाजी भिवराव, अडारूचा जमीनदार, मल्हारजी होळकर आदिकरून सरदाराना पांचसात हजारानिशी यमुना पार केले ही तुकडी दुआबात शिरून शत्रूचा प्रदेश उध्वस्त करीत आग्र्याचे मार्गे चालू लागली. फिरोझाबाद, इतिमादपूर लुटून जलेसर येथे मराठे पोहोचले असता सादतखानाचे फौजेने त्यास गाठले दिवस उजाडतो तो मोगल मराठ्याची दृष्टादृष्ट झाली रात्रदिवस कूच करून इटाव्याहून ८५ मैलाचे अतर झपाट्याने कापून सादतखान साठ हजार सन्यानिशी मराठ्याचे पाठोपाठ आला आघाडीस त्याचा पुतण्या मनसूर अलीखान चालत असून त्याजपाशी १२ हजाराची तुकडी होती [६]

आपल्यावर हल्ला करणारे सैन्य आपल्यापेक्षा कमती आहे या विचाराने मराठ्यानी नेहमीच्या सरावाप्रमाणे मोगलास वेढण्यास सुरुवात केली. मनसूर अलीखानाची तुकडी हीच मोगलाची सारी फौज अशा गैरसमजुतीने मराठ्यानी हल्ला

---

३ पे द नि का १५ ४७ ४ पे द नि का १५ १८ ५ पे. द नि का १५ १८ ६ Elliot & Dowson p 59

चढविला मनसूर अलीखान लढाई देत, सादतखानाचे पन्नास हजारावर सैन्य पिछाडीस होते त्या बाजूस हटला मराठे आपल्या तावडीत आले आहेत हे दृष्टीस पडताच मोगलानी जोराने चाल केली " मराठयाची फौज कोती, युद्ध न होता मोगलांची दाटी देखोन मराठे पळून यमुना तीरास आले उतार सांपडला नाही यामुळे कित्येक राऊत बुडाले व कित्येक पळून लष्करास आले "[७] या युद्धाचा वृत्तान्त फुगवून आपण मोठी लढाई मारली असे बहुत शोखीचें वर्तमान सादत-खानानें बादशहास कळविलें, पण वास्तविक ही लढाई म्हणजे मराठी सैन्याच्या लहानशा तुकडीशीं झालेली चकमक होय आपल्या पाचपट भारी शत्रुसैन्य आहे हे लक्षांत येतान मराठे राउतानी " वाट फुटेना जाणोन यमुनेत घोडी घातली तेव्हा मोगलानी दाटी करून ऐशी माणूस मारले से दोनसे जखमी झाले पाचसे माणूस व घोडी लहान थोर, यारदी दोन चारशे नेली नदीत कत्येक माणसे व घोडी बुडाली "[८] वरकड फौज सुरक्षित पेशव्याजवळ येऊन पोहोचली मोगलाच्या नेहमीच्या ढिलाईच्या स्वभावावरून सादतखान सर्व सैन्यासह इतक्या थोडक्या वेळात ८५ मैलाची मजल मारील ही कल्पना नसल्यामुळे मराठे सादतखानासबधी बेफिकीर राहिले आपली चूक दृष्टीस पडताच त्यानी पाय काढता घेतला मराठयाचे खरे नुकसान झाले ते उतार न सापडल्यामुळे बहुतेक सैन्य सुरक्षित परतीरी आले कांही राऊत मात्र या पळापळीत मारले गेले

निजामच्या दरबारीं सविस्तर हकीकतीचे सावकारी पत्र आले त्यांत " मजमून श्रीमत राजश्री यजमान स्वामी आगरेयानजीक आठ कोस फौजेसह वर्तमान आहेत राजश्री पिलाजी जाधवराऊ व मलारजी होळकर व राणोजी शिंदे व हुजरात वैसिसी फौज दहा बारा हजार निवडोन यमुनेपार हत्तीवर जीन घालून घोडी तरोन पार गेले आणि दोन शहरे उत्तम लुटली तेथून सादतखान चौ पाचा कोसावर सनिधच होते. त्याम फौजेचे वर्तमान श्रत जाले की गनीम समीप आले त्याउपरी त्याकडील मशारनिलेचा भाचा मनसूर अलीखान पधरा हजार बलकी वीस हजार फौजेनसी याजवर आले त्यास मराठी फौज तमाम बेफाम होती, परतु सरदार सावध होऊन कोणी जीन ठेविलें, कोणी ठेवीत होते, तो मोगलासी गाठ पडली युद्ध उत्तम रीतीनें जाले ताम्राचे दात खटे केले युद्धात माणूस उभयपक्षी हजार बाराशे पडिले कोणी जखमी कोणी ठार झाले मागती सरदार तमाम सावरोन फौजेसमेत येमुना उतरोन श्रीमताजवळ आले त्या उपरी बुनगे निवडून बुधेल्याचे पाचशे स्वार बराबर देऊन माळव्यांत लाविले. सुरजेस दाखल जाले श्रीमत स्वारी सडी फौज पनास हजारानसी आगरेयानजीक आठा कोसांवर आहेत सलाबत तांम्रावर गालब आहे.

---

७ पे द नि का १५ २७ ८ पे द नि का १५ १७

जयसिंग अभेसिंग वगैरे राजपूत आग्रेयानजीक आले आहेत. खानदौरा सादतखान वगैरे आग्र्यास दाखल जाले येसे वर्तमान आहे मुख्य गोष्टी येमुनापारची लढाई दग्याची झाली परतु श्रीने तमाम सरदार व मातबर माणूस तेवढे सलाबत माघारे आणिले लहान सहान लुटारे जाया झाले ”

मराठे नदी उतरून पेशव्यास येऊन मिळाले त्यांच्या पाठोपाठ नावाचा पूल बाधून सामानानिशी आग्र्यानजीक सादतखान उतरला व वजीर, मीरबक्षी याची फौज आली की, मराठ्याच्या पाठलागास सुरुवात करावयाची असा बेत करून तो आग्र्यावर राहिला दुआबात धुमाकूळ माजवून शत्रूचे लक्ष दुसरीकडे वेधून ठेवण्याचा पेशव्याचा पहिला प्रयत्न सपशेल फसला तेव्हा नवीन डावपेच आखणे जरूर झाले सैन्य सावरून बाजीराव आग्र्याच्या मुलखातून अलीकडे सरला व त्याने जड सामान बाजारबुणगे बुदेलखडात रवाना केले पेशव्याच्या हालचालीचे मर्म लक्षात न आल्यामुळे ‘ मराठी फौजानी सलाबत खाल्ली, मराठ्याचा शह मोगली फौजावर बसत नाही ’ अशा भूमका उठल्या माळवा बुदेलखड महालातील जमीनदारानी उचल खाल्ली व ते सर्वजण तरतेबुडते पाहू लागले

सादतखानास सामील होण्याकरता वजीर कमरुद्दीनखान व मीरबक्षी खानडौरान याच्या हाताखाली फौजा रवाना झाल्याची बातमी पेशव्याकडे होताच या सर्व फौजा एकत्र होण्यापूर्वी सादतखानाच्या सैन्याचा फन्ना उडविला तर मोगल दरबारची धडपड ताबडतोब बद होईल हे बाजीरावास दिसत होते, पण हे व्हावे कसे ? “ सादतखानाने आग्र्याचा आश्रा केलेला, तेथे जाऊन युद्ध करावे तरी तो आश्रियाचा असता मोडेल न मोडेल कळतच आहे जरी गभीर यमुनेच्या सगमी दिल धरून राहावे तरी ते जागा जबून, कोतरखळ्या फार, खानडौरान व बगष वगैरे दिल्लीहून आग्र्यास येत होते व एक झाल्यास मनसबा भारी पडेल, याकरता सगमी राहाणे उत्तम नव्हे दुसरे सादतखानानी पादशाहास व अमिरास लिहून पाठविले मराठ्याची फौज यमुना उतरून आली होती ती बुडविली दोन हजार स्वार मारले व दोन हजार नदीत बुडाले मल्हारजी होळकर व बुळे कामास आले बाजीराव याची धाड आली होती तिची गत हे झाली त्याचे फौजेत बाकी राहिली नाही आपण यमुना उतरून मराठे बुडवून चमेलपार करतो पादशाहानी खुशाली करून सादतखानास वस्त्रे व मोत्याची माळ व शिरपांव पाठविला मोगली कारभार करावे थोडे, लिहावे फार, पादशाहास सत्य कळणे जरूर जाणून दोन विचार केले सादतखानास बुडवावे किंवा दिल्लीस जाऊन पुरे जाळावे सादतखान आग्रा सोडीनासे देखोन पेशव्याने दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला ”

मोगलांची दोन मोठाली सैन्ये दिल्लीहून निघून आग्र्याच्या दिशेने कूच करीत होती दिल्लीच्या आसपास या फौजा फिरकत असतां राजधानीवर चालून जाणे

म्हणजे अचाट साहस होते यशस्वी झाल्यास बादशाहाकडून मराठ्याच्या अटी ताबड-तोब मान्य होतील हे उघडच होते पण मागातील अडचणी केवळ दुलघनीय होत्या कच्च्या दिलाचा सेनापति असता तर त्याने या वेळी माघार घेतली असती आणि ऐन प्रसगी पिछेहाट झाली म्हणजे माळवा बुदेलखडात प्रस्थापित होत चाललेल्या मराठी सत्तेस जबरदस्त धक्का बसला असता सादतखानाने मराठी सैन्याचा पाडाव केला इत्यादि बातम्या चहूकडे फैलावताच ठिकठिकाणच्या जमीनदारानी दुडी आर-भिली गेल्या पधरा वर्षांच्या स्वाऱ्या यशस्वी झाल्यामुळे मोगल सन्यात एक प्रकारचे भय, शैथिल्य उत्पन्न होऊन मराठे अजिक्य आहेत ही कल्पना दृढ होत चालल होती आपण जिकडे जाऊ तिकडे यश प्राप्त होणार या आत्मविश्वासाने बेडरपणे मराठ्यानी उत्तरेकडे हदोस मांडला आतापर्यंत त्याच्याविरुद्ध रवाना झालेले सेनापती नुसत्या दहशतीनेच कच खाऊन माघारा गेले यशासारखा यशदाता नाही जय-अपजय हा सख्याबल, तोफखाना, सेनापतीचे कुशल डावपेच यावर जितका अवलबून असतो तितकाच सैन्यांतील लोकाचा हुरूप कायम टिकविण्यावर अवलबून असतो मोगल सैन्यावर मात न करता माघार घेतली तर मोगल आपल्या पाठीवर येणार हे जाणून पेशव्याने कल्पनातीत धाडस करून दाखविण्याचे ठरविले हे धाडस उत्तम रीतीने पार पाडण्याकरिता शत्रुसैन्याच्या हालचालींची बित्तबातमी ठेवून स्वत च्या हालचाली मात्र अत्यत गुप्त ठेवणे जरूर होते बहिरबुणगे व तोफांचे लटाबर बरोबर असल्यास वेगाने कूच करण्याच्या मार्गात अडथळा होईल म्हणून त्याची रवानगी बुदेलखडांत करण्यात आली[१] व स्वत पेशवा इतक्या निमूटपणे दिल्लीवर चालून गेला की, आपल्याजवळून मराठ्याची फौज कूच करीत आहे हे खुद्द वजिरास कळले नाही आग्र्यासनिधच्या मोगल सेनापतींची हीच गत त्यांची अद्याप समजूत होती की, मराठ्यानी सलाबत खादली, आता फक्त त्यांना चमेलपार घालवून द्यावयाचे म्हणजे आपली कामगिरी झाली मोगल सैन्य हमरस्त्याने आग्र्या-जवळून येत चालली होती दिल्लीवर चालून जावयास एकच मार्ग मोकळा होता व तो म्हणजे या सैन्यास बगल देऊन पश्चिमेच्या बाजूने कूच करावयाचे हा दिल्लीपासून आग्रा सवाशे मल व आग्र्यापासून काही मल खाली पेशव्याचा मुक्काम होता दिल्ली गाठण्याकरिता राजरस्ता सोडून मेवातच्या डोंगरी मुलखातून मोगल सैन्यास सुगावा न देता झपाट्याने मराठ्यानी २०० मलांचे कूच आरभिले

पेशव्याच्या हालचाली पेशव्याच्या शब्दातच देणे योग्य होईल तो लिहितो, " पुरे जाळावे व मराठे आहेत असे बादशहास दाखवावे असा विचार करून २६ जिल्कादी (१८-३-१७३७) कूच करून पादशाही रस्ता सोडून लाब लाब

---

१ पे द नि का १५ २४, ३८

मजला मारून बदनसिंग चुडामण जाट यांचे मुलखातून मेवातियाचे सरहद्दीने डोंगर किनाऱ्याने चाललो खानडौरान व बगष आग्र्यास गेले यांची व सादत-खानाची भेट छ २ जिल्हेजी (२३ ३ ३७) झाली. धोंडोपत खानडौरापाशी होते त्यास सादतखानाने खानडौरास सांगून पाठविले की, बाजीरावाची फौज मोडली ते खामा चमेल उतरून गेले आता त्याची खुशामत करण्याची जरूर नाही वकिलास निरोप द्यावा त्यावरून धोंडो गोविंद यासी निरोप दिला आम्हाजवळ आले जवळून कमरदीखान याची फौज गेली पण आम्ही त्यासी गाठ न घातली वीस वीस कोसाच्या मजला मारून छ ७ जिल्हेजी (२८ ३ १७३७) दिल्लीस बारापुला व कालिकेचे देऊळ उजवे टाकून कुशवदी नजीक शहर एथे मुक्काम केला पुरे जाळून खाक करावे तर दिल्ली महास्थळ पातशहा बरबाद झाल्यास फायदा नाही दुसरे पादशहाचे व खानडौरानचे चित्तात सलुख राखावयाचा आहे मोगल त्यास सलुख करू देत नाही व अमर्यादा केल्यास राजकारणाचा दोरा तुटतो याकरता आगी लावावयाचे तहकूब करून पातशाहास व राजे बखतमल यास पत्रे पाठविली शह-रातून दोन हत्ती व घोडी, उटे आली होती ती सापडली लष्करचे लोकांनी शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहेर आले होते त्यास झाबडाझाबड केले दुसरे दिवशी बुधवारी पातशाहाचे आज्ञेने राजे बखतमल याणी उत्तर पाठविले की धोंडोपतास पाठविणे त्यावरून मशारनिल्हेस पाठवावे तरी आम्ही शहराजवळ आलो दिल्लीत गलबला झाला यास्तव (धोंडोपतास दगा होईल या भीतीने) पाठविले नाही उत्तर पाठविले भला मजुरा व स्वार पाठवून देणे मशारनिल्हेस पाठवून देतो आम्ही शहराजीक राहिल्याने शहरास उपसर्ग लागेल या करता कूच करून झीलच्या तला वावर जातो म्हणून उत्तर पाठवून आम्ही कूच केले "[१०]

दोन प्रचंड फौजा पाठविल्या असूनहि मराठे दिल्लीनजीक येऊन पोहोचले यावरून मराठ्यांनी आपल्या सैन्याचा फन्ना उडविला, आता दिल्ली सोडून यमुनापार तरी व्हावे किंवा पेशवा सांगेल त्या अटी कबूल करून तह करावा हे दोनच मार्ग बादशहास उरले दरबारात तर अग्रबुद्ध, अविचारी, पोरकट सरदारांचा भरणा प्रत्येकाने आपापल्या मगदुराप्रमाणे मार्ग सुचविला शेवटी तोफखान्याचा मुख्य मीर आतष सादुद्दीन याच्या म्हणण्याप्रमाणे दिल्ली लढविण्याचे ठरले खुद्द दिल्लीत दहा हजार स्वार व वीस हजार हशम व बराच तोफखाना होता किल्ल्याच्या संरक्षणार्थ तोफखाना व तीन हजार लोक ठेवून राहिलेल्या सैन्याने मराठ्यावर चालून जावे असे निश्चित झाले अमीरखानाकडे या सैन्याचे आधिपत्य असून त्याच्या मदतीस सादुद्दीनने आपला तोफखाना दिला अमीरखानच्या हाताखाली आघरखान,

---

१० ब्र च २७

मुबारीकखान, हसनखान कोका इत्यादि सरदार असून अबेरच्या पलटणांतील राजा शिवसिंग पाचशें व राजा अजमेरसिंग तीनशे लोकानिशी सामील झाले किला व बादशहाचे सरक्षणाचे काम सादुद्दीन याजकडे सोपविण्यात आले [११]

रात्र पडतांच अमीरखान सैन्यानिशी मिस्रीखानच्या फाटकातून बाहेर पडला. तेथें आघरखान, मुबारिकखान अमीरखानास येऊन मिळाले तिघानी विचार करून युद्धाचे बेत ठरविले व त्यास अनुसरून मराठ्याच्या तोंडावर शहरानजीक तलकटोऱ्यालगत खदक खणून भोवती आराबा माडून मोगल सैन्य मराठ्याचा हल्ला येण्याची वाट पाहात आवळून बसले इतकी तयारी होते तो दिवस उजाडला पण शत्रूचा ठावठिकाणा नव्हता मोगल सभोवताले आराबा पसरून बसल्यामुळे मराठी पथकास थडक देता येईना वजीर कमरुद्दीन फौज घेऊन त्वरेने परत येत आहे अशा बातम्या मराठ्याच्या लष्करात दरक्षणी पोहोचत होत्या दिल्लीवर दौड मारल्याचे साहस निरर्थक होणार असा समय प्राप्त झाला असता एक अनपेक्षित घटना घडून आल्यामुळे मराठी राउताना मोगल सैन्यास आपल्या भाल्याचे पाणी पाजण्याची संधि प्राप्त झाली

मोगल सैन्यात अलीकडे मोठमोठ्या मानाच्या पण जबाबदारीच्या जागा अनुभवश्रेष्ठाना न देता कुलश्रेष्ठाना देण्याचा प्रघात पडला होता रस्त्यात होणाऱ्या कलागतीपेक्षा जास्त युद्धाचे ज्ञान नाही, अशा पोरसवदा अमीरउमरावाच्या नातलगाना मोठमोठ्या मनसबा बहाल करण्यात आल्या होत्या व असत्या वाचाळ आत्मप्रौढी गाजविणाऱ्या कित्येक वीरांचा मोगल सैन्यात भरणा झाला होता मराठे अगावर चालून येत नाहीत, त्यानी दशहत खाली आहे, अशा वेळी जोराने हल्ला चढविल्यास हे दख्खनचे भुरटे दहा दिशानी पळत सुटतील अशा घमेंडीत मीर हसनखान कोका व त्याबरोबरचे दुसरे उमराव आपल्या फौजेनिशी आरोळ्या देत मराठ्यावर चालून गेले त्याना तोफाच्या माऱ्यापलीकडे ओढण्याकरता सटवोजी जाधव मागे सरला, तसा मोगली स्वाराना जास्तच चेव चढला त्याना तिन्ही बाजूनी घेरून मोगल पूर्णपणे आपल्या तावडीत आले आहेत असे दिसताच बाजीरावाने चाल केली आणि शेतकरी कणसे कापतो त्याप्रमाणे मोगलाच्या फौजेची कत्तल सुरू झाली [१२]

" राजश्री सटवोजी जाधव पुढे गेले व त्याची मोगलाची गाठ पडली झटापट होत होती मशारनिल्हेनी आम्हास सांगोन पाठविले त्याजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवतराव पवार व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरि पाठविले त्यांचे याचे झुज होऊन मोगल मोडिले राजे शिवसिंग वगैरे दहाबारा दरबारी ठार झाले नबाब मीरहसनखान

११ Irvine १२ ब्र च २७, सियारुल मुताखरीन्.

कोका जखमी झाला दिगरबदे चौकी पादशाहाचे अडीच तीनशे मेले, चारशे माणूस जखमी झाले रोज अफझूखान व अमीरखान व मुजफरखान वगैरे शहरात पळून गेले दोन हजार घोडा पाडाव झाला पाच सहा हजार पळोन गेले राजेश्री राणोजी शिंदे याजकडील इद्राजी कदम यासी बोटास गोळी लागून दोन बोटे उडून गेली वरकड नामांकित माणूस फार कोणी ठार झाले नाही. घोडे, माणूस जखमी झाले म्हणून झीलच्या तळावर मुक्काम केला "[१३]

मोगल सैन्याची पळापळ सुरू झाली निम्याहून अधिक लोक गारद झाले ही बातमी कळताच शहरवासियाचा तर थरकापच उडाला सर्व शहरभर विपण्णतेचे व भीतीचे वातावरण पसरले मध्यरात्रीपासून बादशाहा दिवाण–इ–खासमध्ये मोठ्या काळजीत दरबारच्या लोकाशी वाटाघाट करीत बसला होता जखमी व गारद झाल्याने मुर्दे शहरात येऊ लागताच शहर फुटण्यास सुरुवात झाली मालच्या[१४] टेकडीजवळ छावणी असलेल्या गनिमाच्या सैन्यास आता शहरात प्रवेश करण्यास कोणाचाच प्रतिबध राहिला नाही

पण बाजीरावाचे उद्दिष्ट सिद्धीस गेले होते " मराठ्याची धाड होती ती परतली त्याचे फौजेत काही बाकी राहिली नाही मराठे बुडवून चमेली पार करतो, " इत्यादि वायफट गप्पा सादतखानाने लिहून पाठविल्या त्या पेशव्याने मिथ्या करून दाखविल्या मराठे आहेत, ज्या तुराणी पक्षाच्या सामर्थ्यावर विसबून बादशहाने समेट फिरविला, त्या तुराणी पक्षाचे सामर्थ्य मराठ्यापासून दिल्लीचे सरक्षण करण्यास असमर्थ आहे हे बादशहास पटवून देण्याकरिता पेशव्याने राजधानीवर कूच केले बाजीरावाने केलेले हे साहस उत्तम रीतीने यशस्वी होऊन राजधानीचे शहर मराठ्याच्या तलवारीस बळी पडणार असा सर्वांचा अदाज झाला पण पेशव्यास हजारो निरपराधी पौरजनाची कत्तल उडवून चगीझखान किंवा तैमूरसारखा मनुष्य-जातीचा सहारक असा दुर्लौकिक मिळवावयाचा नव्हता " दिल्ली पुरातन जागा, पादशहाचे व खानडौरानचे चित्तात सलूख करावयाचा आहे मोगल त्यास सलूख करून देत नाहीत एवढ्याचकरिता राजधानीनजीक येऊन पेशवा उपस्थित झाला " मराठ्याच्या प्रभावाची चुणुक पादशहास आपल्या अटी कबूल करावयास लावील हा पेशव्याचा कयास फारसा चुकीचा नव्हता विजेसारखा दिल्लीनजीक चमकून विद्युल्लतेप्रमाणेच बाजीराव अतर्धान पावला

बाजीरावास दिल्ली सोडून तातडीने निघून जाण्यास दुसरेहि बलवत्तर कारण होते आग्र्याच्या रोखे वजीर कमरुद्दीनखान कूच करीत असता मराठे दिल्लीवर चालून

१३ ब्र च २७ १४ शहरतटापासून ४ मैल, राजवाड्यापासून ८ मैल

गेले ही बातमी त्यास कमानपहारी[१५] येथे कळली तसा राजधानीच्या रक्षणार्थ तो टाकोटाक धावून निघाला वजिराची फौज जवळ येत चालली हे वृत्त जासुदांनी आणले त्याबरोबर एकहि क्षण न गमाविता पेशव्याने मागे हटण्याचे ठरविले बुधवारी दुपारीच मराठ्यांनी तळ सोडला सध्याकाळच्या सुमारास सोळा मैलांचे कूच करून मराठे राऊत बादशहापुराजवळ येतात तो वजिराची फौ त्यांच्या नजरेस पडली दिल्लीस एक लढाई देऊन त्यानंतर १६ मैलांची मजल मारल्यामुळे मराठे अगदी थकून गेले होते होता होईल तो मोगल सैन्यास टाळा देऊन निघून जाणे त्यांना श्रेयस्कर होते दिवसभर कडक उन्हात टांगराळ प्रदेशातून कूच झाल्यामुळे वजिरासहि युद्धाची खुमखुमी नव्हती शिवाय त्याचा तोफखाना जिनसी व निर्मीशिमी फौज मागाहून येत होती वजिराच्या आघाडीच्या तुकडीशी झटापट होऊन एक हत्ती पवार याजकडे आला व काही घोडी लष्करच्या लोकांनी घेतली दोन्ही पक्षाकडील पांचपचवीस जखमी होताच अधारात डावीकडे सरकून चह् कोसावर पेशव्याने मुक्काम केला [१६]

पण या सर्व हालचालीचा जनक सादतखान या वेळी काय करीत होता? यमुना उतरून १६ मार्चला सादतखान आग्र्यानजीक येऊन पोहोचल्याचे माग लिहिले आहे तेथे २३ मार्चला खानडौरानचे आगमन होऊन मराठ्यांची खुशामत करण्याचे कारण नाही म्हणून सादतखानाच्या सांगण्यावरून पेशव्याच्या वकिलास निरोप देण्यात आला व पुढील मसलतीच्या तजविजीस सादतखान व खानडौरान लागले प्राप्त झालेल्या विजयाने बेहोष होऊन मोगल सेनापती पेशव्याच्या हालचालींसबधी बेसावध राहिले दुआबातील मराठ्यांची फौज बुडविल्यामुळे बाजीराव मागे हटल्याची बातमी मोगलांकडे होतीच त्यात वर्तमान आले की तोफखाना व बुणगे पेशव्याने बुंदेलखडाकडे लावून दिले आहे साहजिकच या उमरावांची समजूत झाली की, मराठ्यांचा रेच उतरला, मराठे परत चालले या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ खानडौरानने सादतखानास जियाफतीस बोलाविले २९ मार्चच्या सध्याकाळी मुसलमान उमराव खान्यास बसले असता जासुदांनी वृत्त आणले की, पेशव्याचे लष्कर दिल्लीजवळ जाऊन पोहोचले व मराठे दिल्ली जाळणार ही खबर ऐकताच मोगल सैन्यात एकच गोंधळ उडाला ताबडतोब छावणी मोडून दिल्लीरोखे सादतखान व खानडौरान पचवीस हजार फौजेनिशी निघाले मगळवारी होडलास मुक्काम करून दुसऱ्या दिवशी आलावर्दीच्या नाल्यावर त्यांचा मुक्काम झाला गुरुवारी प्रात काळीं खानडौरा व सादतखान, वजीर, बगष सारे एक होणार तो पेशवा केव्हांच मोगलांच्या टप्प्याबाहेर रेवाडीकोटपुतळीपर्यंत जाऊन पोहोचला होता

---

१५ Elliot and Dowson कमानपहारी दिल्लीपासून ६०-६५ मैल १६ ब्र. च. २७.

सुरवातीपासून समेट करण्यास बादशाहा उत्सुक असता समेटाची भाषा झिडकारून युद्धाचे आव्हान देण्यात सादतखानाने पुढाकार घेतला होता जयसिंग व पेशवा समानधर्मी, पेशव्यास मिळून पादशाहीचे अहित करू पाहणाऱ्या या जयसिंगास बादशाहाने विश्वासात घेऊ नये, त्याजकडील आग्रे माळवा मजकडे द्यावे म्हणजे मराठ्याचा मी तात्काळ बदोबस्त करतो, अशा वल्गना कित्येक वेळा सादतखानाने दरबारात केल्या होत्या पेशवा उत्तरेस निघाला आहे, सर्वांनी आपापल्या जागी तयारीने राहावे, पण प्रसग निकरावर जाऊ देऊ नये,[१७] अशी ताकीद असता बादशाही हुकुमाची वाट न पाहता सादतखानाने मराठ्यांच्या दुआबांतील तुकडीवर हल्ला चढविला या हल्ल्यात सुलभ यश प्राप्त झाल्यामुळे मराठ्याच्या सामर्थ्याचा चुकीचा अदाज करून घेऊन सादतखानाने आपल्या पराक्रमाचे रसभरित वर्णन बादशाहास लिहिले हे सर्व खरे भासून बादशाहाने खानास मानाचा खिलत पाठवून मोठा गौरव केला बरोबर चवदा दिवसानी ज्या बाजीरावास चमेलपार करण्याची प्रतिज्ञा सादतखानाने केली होती, तोच दिल्लीवर चालून येतो हे गौडबगाल पाहून बादशाहा भाबावून गेला सादतखानावर विसबून राहिल्यामुळे आपण कोणत्या घोर सकटात सापडलो होतो याची नीट कल्पना आल्यामुळे बादशाहाने सादतखानाची भेट घेण्याचे नाकारले इतक्यात वर्तमान आले की, मराठे पुन दुआबात शिरले आहेत[१] ही बातमी कळताच आपल्या मुलखाच्या सरक्षणार्थ सादतखान निघून गेला बगषास आग्र्याच्या सरक्षणार्थ पाठविण्यात येऊन अभयसिगास रजा देण्यात आली ऐन उन्हाळा कडकला असल्यामुळे बजावली इतकी कामगिरी कमालीची झाली असे समजून खानडौरान व वजीर आपल्या हवेलीत गेले

सवाई जेसिगाची तिसरीच तऱ्हा होती बादशाहाकडून फर्मान येतांच पधरा हजार फौज व तोफखाना घेऊन जयसिग जयपूर दिल्लीच्या मार्गावर रेगाळत होता दिल्लीहून परतलेले मराठे सैन्य रेवाडी, कोटपुतळी, मनोहरपूर, लालसोट[१९] या मार्गे चालले असता मराठ्यास थोपवून धरण्याचे जैसिग मनात आणता तर इतके सैन्य पुरेसे होते. एकतर मराठे सडे असून गेले पधरा दिवस अविश्रात श्रम केल्यामुळे त्यांच्यात लढण्याची ताकद उरली नव्हती जयसिगाजवळ भरपूर सामग्री असून गरज लागेल तेव्हां हाकेसरशी हजारो रजपूताच्या रूपाने ती त्याच्या साह्यास धाऊन येणारी होती. स्वगृहापासून मराठे दूर गेले असून युद्धारभाच्या पायापासूनहि (line of operations) त्याचा सबध पार तुटला होता साराश,जयसिग ठासून एव्हां युद्धास उभा राहता तर मराठ्यांची धडगत नव्हती पण जयसिगाच्या अत करणात मोगल सिहासनाबद्दल आदर उरला नव्हता.

---

१७ Elliot and Dowson (तारीख-इ-हिंदी), पे द नि का. १५.
१८ पे द. नि का १५ ३०, ३२, ३४ १९ ब्र च.

मोगलापेक्षा मराठ्यांकडे त्याचा जास्त ओढा मराठ्यांच्या साहाय्याने दिल्ली दरबारात आपले वर्चस्व कायम ठेवण्याकडे त्याची दृष्टि व त्यास अनुसरून त्याने आपले धोरण ठेवले होते बादशाही मुलखापैकी मराठ्यांनी माळवा घेतला काय किंवा बुंदेलखंड काबीज केले काय याची त्याला कदर नव्हती १७३२ पासून मराठ्यास माळव्याची खडणी देऊन त्याने सतुष्ट राखले होते, आणि गेल्या वर्षी तर त्याने पेशव्याची माळव्यावर नायब सुभा म्हणून नेमणूक केली स्वत चा मुलूख सुरक्षित राहावा याची त्याला विवचना इकडे बादशाही उमराव मोठमोठी सैन्ये घेऊन राज धानीच्या सरक्षणार्थ धाऊन जातात, तेव्हा साम्राज्याचा आधार समजला जाणारा हा एटारी वेकाजीरामामार्फत सलुखाच्या गोष्टी बोलतो वेकाजीराम ता ७ एप्रिल १७३७ ला जैसिगाच्या लष्करातून लिहितो— ‘ भाऊपणा राखिला येसे सवाईजीस भासून परम सतोष मानला आपणास बोलावून बहुत सतोषाच्या गोष्टी सांगितल्या जे, राजश्री आपणासी भाऊपणा आणि माया बहुत राखितात स्वामीचे आपण सेवक आहोत, मुलुख त्याचा आपण त्याचे ”[२०] सवाईजीपासून कोणत्याहि प्रकारचा उपसर्ग न लागता पेशवा भदावर प्राते जाऊन पोहोचला

मराठ्याचे पारपत्य करावयाचे ह्या निश्चयाने सादतखान पन्नास हजार, खानडौरा पच्चवीस हजार, अभयसिंग पधरा हजार, कमरुद्दीखान वीस हजार याप्रमाणे मोगलाचे लाखावर सैन्य जमा झाले होते या सैन्याजवळ उत्कृष्ट तोफखाना व भरपूर खजिना होता पण कुशल सेनानायकाच्या अभावी ही सर्व तयारी कवडीमोल ठरली कुशल डावपेच खेळून केवळ साऱ्या दहा दिवसात मेवातच्या डोंगराळ मुलखातून २०० मैलाची दौड मारून पेशव्याने मोगलांवर मात केली मोगलाच्या दाडग्या फौजेशी युद्धाची वेळ न आणता केवळ चपळाईच्या धावपळीने त्यास हैराणगत करून सोडले १७३७ची मोहीम म्हणजे पेशव्याच्या युद्धकौशल्याची अजब करामत होय सेना-नायकास आवश्यक असणारे साहस, शत्रूची चूक लक्षात आणून त्याचा भरपूर फायदा घेण्याची समयज्ञता, परस्पर सामर्थ्याचा अचूक अदाज घेऊन शत्रुसामर्थ्य विभागणे इत्यादि गुण आपल्या अंगी असल्याचे पेशव्याने या वेळी दाखविले

असो याप्रमाणे “ मोगल्यांची गुज फुटली ” सादतखान आपल्या प्रातास निघून गेला अभयसिंगास रजा देण्यात आली बादशहाजवळ मराठ्यास विरोधी कमरुद्दीनखान काय तो राहिला, पण जयसिंग व खानडौरान याच्या दुकलीपुढे वजिराचे बादशहाजवळ वजन पडण्यासारखे नव्हते उलट खानडौरानने पेशव्यास खर्चादाखल तेरा लाखाची रक्कम पाठविली दिल्ली दरबारातील वातावरण निवळत जाऊन ते पेशव्याच्या माळव्याच्या मागणीस अत्यत अनुकूल बनत चालले

---

२० पे द का १५, २३

प्रकरण सहावें

भोपाळचें युद्ध व निजामाचा पाडाव

(१७३७–१७३८)

मोगलाची जूट फुटून पेशव्यास माळव्याच्या सनदा प्राप्त होणार असा समय आला असतां एका अनपेक्षित घटनेमुळे काही काळ पेशव्याचा माळव्यातील अमल समूळ उठतो की काय असा भास झाला ही घटना म्हणजे निजामाचे बादशहाच्या साहाय्यार्थ उत्तरेकडे प्रयाण निजाम व दिल्ली दरबार एकत्र होऊन त्यांनीं मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याचे योजिले, पण पेशव्याच्या शौर्यधडाडीपुढे हा प्रतिकार निष्फळ ठरून माळवा कायमचा मराठ्यांस प्राप्त झाला

१७२९त बुंदेलखंडात मराठी सत्तेचा शिरकाव झाला बुंदेले मराठ्यांचे रफीक होऊन अनेक लढायांत त्यांनी मराठ्यास मोगलाविरुद्ध साहाय्य केले त्याचप्रमाणे गेली पंधरा वर्षे माळव्यात मराठ्यांनी धुमाकूळ माडलेला आणि आता माळवा पूर्णपणे मराठ्यांच्या पचनी पडणार व आपले हातपाय चोहों बाजूंनी जखडले जाणार हे स्वस्थ पाहात बसणे निजामास आत्मघातकीपणाचे होते मराठेनिजामाचे वैर आजकालचे नसून कित्येक वर्षे दोघामध्ये द्वेषाग्नि धुमसत होता दोघेहि समबल असल्यामुळे तिसऱ्याच्या मदतीशिवाय आपल्या प्रतिपक्षास उखडणे एकालाहि शक्य नव्हते १७१५त दक्षिणच्या सुभ्यावर असताना निजामाने मराठ्याविरुद्ध जोराचा उठाव करून मराठ्यास रेटावयास आरंभ केला पण मध्यतरी निजाम बदलून हुसेनअलीची नेमणूक झाल्यामुळे मराठ्यांचा बचाव झाला पादशहावर सलाबत राखण्याकरता सय्यदबंधूस साहाय्यकाची आवश्यकता होती मराठ्यांच्या मदतीची आशा असल्यामुळे हुसेनअलीने त्यांच्याशी समेटाचे धोरण राखले व शाहूच्या मागण्या मान्य करून ही मदत मिळविली १७२० मध्ये निजाम पुन दक्षिणेत उतरला स्वत चे आसन स्थिर नसल्यामुळे या वेळी मराठ्यांची कुरापत काढण्याचे धैर्य त्यास झाले नाहीं दिलावरखान व आलमअली यांचा पाडाव करून कर्नाटकची मोहीम आटपून निजाम वर येतो तो दिल्लीच्या कारभारांत उलथापालथ होऊन आपले विरोधी सय्यदबंधू यांचा समूळ नाश झाल्याचे त्यास समजले वजिरीवर नेमणूक झाल्यामुळे दक्षणच्या सुभ्याची सूत्रे आपल्या दुय्यम अधिकाऱ्याच्या हाती देऊन निजामाने उत्तरेस प्रयाण केले

ही वजिरी निजामास फार दिवस लाभली नाही. बादशहाजवळ हलकट लोकांचे वर्चस्व असून बादशहास आपला विश्वास नाहीं असे दिसतांच त्याने दक्षिणेत स्वतत्र कारभार करावयाच्या हेतूने दिल्ली सोडली व वजिरीस रामराम ठोकला दरबारात निजामाचा द्वेष करणारे थोडे नव्हते त्यांनी बादशहाकडून दक्षणचा नायब सुभा मुबारीजखान यास हुकूम काढले की, निजामास धोपटून त्याचा निकाल लावावा.

शेजारी दक्षणच्या सुभेदारीकरिता बादशाहाचे दोन उमराव झुजत होते, अशा वेळी कांही न करता मजा पहात बसणे मराठ्यास इष्ट नव्हते शत्रुपक्षाला मराठ्यांचे साहाय्य मिळण्याआधीच जादा मुलूख व १७१८तील चौथसरदेशमुखीच्या हक्काची लालूच दाखवून निजामाने त्याना स्वपक्षास मिळवून घेतले व या सयुक्त सैन्याने १७२४ च्या ऑक्टोबरात मुबारीजखानाचा पाडाव केला अशा रीतीने वेळी अवेळी ज्या सत्तेने मराठ्याना सतावून सोडले त्या सत्तेचा जन्म मराठ्याच्या हाताने झाला एकमेकांचे मनोगत जाणण्यांत दोन वर्षे निघून गेली दरम्यान मराठेनिजामानी कर्नाटकात सयुक्त स्वारी काढली पण विशेष लाभ न होताच मराठ्यास परतावे लागले दक्षिणच्या सहा सुभ्याच्या चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली मराठ्यानी आपल्या मुलखात धुमाकूळ माजवावा याचे निजामास मोठे वैषम्य वाटे सरदेशमुखीच्या हक्काबद्दल निश्चित टापू देण्यास निजाम तयार असता आपल्या अनिरुद्ध सचारास आळा बसेल, म्हणून बाजीराव पेशव्याने ही मसलत फेटाळून लावली तेव्हा निजामाने युद्धाची तयारी चालविली आपल्या खऱ्या हेतूचा थाग लागू न देता मराठ्याचा खरा अधिपति शाहू की सभाजी असा वाद उपस्थित करून मराठे सरदारांचा बुद्धिभेद करण्याचा नबाबाने प्रयत्न केला बाजीरावाची तडफ व शौर्य याच्यामुळे निजामाने अति कौशल्याने रचलेला डाव फुकट गेला १७२८च्या फेब्रुवारीत पालखेड येथे नबाबास कोंडून मुगीशेवगावच्या तहाने त्याच्याकडून दक्षिणच्या चौथसरदेशमुखीची पुन एकदा कबुली पेशव्याने वदविली मुगीशेवगावचा तह कायमचा टिकणारा नसून क्षणिक विराम होता या तहाने वादग्रस्त मुद्दे निकालांत निघाले नाहीत निजाममराठ्याचे सबधच इतके अस्वाभाविक होते की, एकमेकामध्ये स्नेहभाव चिरकाल उत्पन्न होणें म्हणजे शशशृगाचा उद्भव किंवा वालुकेपासून तैलनिष्पत्ति या कोटीतील ती गोष्ट होती

पालखेडावर पाडाव झाला म्हणून स्वस्थ बसणारा गडी निजाम नव्हता यापुढे उघड वैर न दाखवतां साधेल त्या मार्गाने मराठ्यांचे सामर्थ्य खच्ची करावयाचे धोरण त्याने ठेवले या धोरणास अनुसरून १७३० पासून पेशवेसेनापतीची गुजराथबद्दल मोठी चुरस लागून राहिली, तेव्हा पेशव्या-विरुद्ध सेनापतीस उचलून धरणें निजामास इष्ट वाटले सेनापतिनिजामाचे सगनमत होऊन दोन्ही सैन्यांचा मिलाफ झाल्यास आपणास आवरणार नाही हें ओळखून पेशव्याने लगट करून सेनापतीवर हल्ला चढविला व त्यास धारातीर्थी पाठविले (१७३१) मराठ्यांस नामोहरम करण्याची निजामाची मसलत पुन एकदां नासली इतकेच नव्हे तर त्यामुळे पेशव्याचे मराठे दरबारांत वर्चस्व अतोनात वाढले त्यानतर आपल्या मुलखाचे सरक्षण करण्याचा वेगळाच मार्ग धूर्त निजामाने शोधून काढला आपल्या प्रदेशावरील मराठ्याचे लक्ष कमी व्हावे म्हणून

बाजीरावास निजामाने १७३२च्या डिसेंबरात भेटीस बोलावून पेशव्याने उत्तरेकडे लक्ष द्यावे, उत्तरेकडच्या अफाट प्रदेशात पेशव्याच्या पराक्रमास वाटेल तितका वाव मिळून मराठ्यास अपरपार द्रव्यप्राप्ति होईल असा सल्ला दिला व दक्षिणेत आपण कोणतेहि कुचोद्य करणार नाही अशी हमी दिली बाजीराव उत्तरेकडच्या राज-कारणांत गुरफटला गेला म्हणजे साहजिकच त्याचे आपल्या प्रदेशावरील लक्ष कमी होईल हा तर निजामाचा प्रमुख हेतु त्याबरोबर उत्तरेकडे मुलुखगिरी करीत असता तद्देशीय सत्ताधीशाशी त्याचा झगडा होऊन मराठ्याच्या टढेलीस थप्पड बसेल असाहि त्याचा अदाज असल्यास नवल नाही पण बादशाही डळमळीत झालेली, तिच्या हातून मराठे आटोपण्याचे कसे होणार? दरबारात सुखावलेल्या सरदाराचा भरणा असल्यामुळे युद्धसामग्री, द्रव्यबल, मनुष्यबल, यात मोगल वरचढ असूनहि मराठ्याचे पाऊल दरसाल पुढे पडत चालले उत्तरेकडून मराठ्याच्या चढाईस पायबद बसेल या कल्पनेने निजामाने १७३३ त बाजीरावाशी सल्ला केला पण दुसऱ्याकरितां तयार केलेल्या जाळ्यात निजाम स्वत च सापडला उत्तरेस मार खाऊन मराठे परतले म्हणजे आपण त्याचा सावकाश समाचार घेऊ अशी सुखस्वप्ने निजामास पडत असता इकडे पेशव्याने खुद्द दिल्लीवर चाल केली व सर्व साम्राज्य हालवून सोडले

१७३३–३४ व १७३४–३५ या दोन वर्षांत पेशव्याच्या वतीने त्याचे सरदार होळकर, शिंदे, पिलाजी जाधवराव यानी माळवा बुंदेलखडात धुमाकूळ घातला. त्याचे उद्योग हाणून पाडण्यास निजामाने शक्य तोवर यत्न केलेच १७३५च्या उन्हा-ळ्यांत पांच हजार स्वार, जेजाला, बाणाचे उट, कमरुद्दीखानाचे मदतीस पाठवून कमरुद्दी-खानास पिलाजी जाधवाने उपसर्ग लावू नये, म्हणून सुचविण्यास त्याने कमी केले नाही [1] १७३५च्या नोव्हेंबरात खुद्द पेशव्याचे उत्तरेस प्रयाण झाल्याचे समजल्यापासून निजामाचे धाबे दणाणले व पेशव्याच्या हालचालीवर त्याने सक्त नजर ठेविली पेशवा जयसिंगास भेटला, जयसिंगामार्फत बादशहाशी बोलणे सुरू केले, या बातम्या निजा-माच्या दरबारात पोहोचत होत्या व त्याबद्दल त्याची अहोरात्र चर्चा चाले आपण जो डाव दिल्लीच्याविरुद्ध मराठ्याशी खेळलो तोच दिल्लीचे मुत्सद्दी आपल्याविरुद्ध उलटवि-तील याची निजामाला भीति होती आणि ती भीति खरीहि ठरली बाजीरावाने ज्या भरमसाट मागण्या १७३६ त केल्या, त्यात निजामाच्या हितास बाध आणणारी दक्षिणच्या सरदेशपांडेगिरीची बाब दिल्लीच्या मुत्सद्यानी ताबडतोब मान्य केली

पण १७३६तील तहाची बोलणी अर्धवटच राहिली निजामानहि कर्नाटकची मोहीम करून पुढील युद्धाकरिता द्रव्याची तरतूद केली आपल्या मागण्याच्या पाठीशी शस्त्राचा जोर असल्याशिवाय दिल्लीकडून त्या मान्य होणार नाहीत हे ओळखून

---

१ भा इ. स म त्रै. १२ ८

१७३६ च्या हिवाळ्यात पेशव्याने पन्नास हजार सैन्यानिशी उत्तरेकडे चाल केली या वर्षी पेशव्याचे धोरण चढाईचे असून त्याने भराभर भेलसा, चंदेरी, भदावर ही ठाणी सर करून काल्पी गाठली व सादतखानाच्या हालचाली बंद पाडण्यासाठी खुद्द दिल्लीवर झडप घालून बादशहास भेडसाविले पेशव्याचे सामर्थ्य खच्ची होण्याऐवजीं उलट बादशाही भक्षण करून पेशवा आपलेहि जीवित साशंक करणार असे निजामास दिसताच निजामाने फौजेची कलमजारी सुरू केली पेशव्याचे प्रगतीस वेळींच पायबंद बसला नाही तर मोगली सत्ता रसातळाला जाऊन स्वत वर तोच प्रसंग ओढवणार हे पाहून बादशहाशी संगनमत करून एकजुटीने पेशव्याचा प्रतिकार करण्याचे त्याने ठरविले

सैन्य जमवून बुऱ्हाणपुरावर निजाम मुक्काम देऊन बसला असता मार्चच्या ३१ तारखेस (१७३७) वर्तमान आले की, " सादतखान व राव यांचे युद्ध झाले गनिमाने शोखी बहुत केली होती त्यास तंबी पोहचविली दहापाच मातबर सरदार, सिपाई लोक दोनसे, धरून नेले च्यार पाच हजार घोडी नेली यमुनेत लोक बहुतेक बुडाले "[२] " मोगलाचा उत्कर्ष ऐकून नबाबास आवेश चढला नर्मदेपावेतो जाऊन तिकडील भावगर्भ पुरता मनास आणून जर आपले अटसटियांत गोष्ट आली तर वेळास न चुकावे, खामखा गळा पडावे "[३] असा विचार निजामाने ठरविला व एप्रिलच्या ८ तारखेस " आराबा टाकून सडे फौजेनिशी हांडियाच्या घाटें रेवा उतरावयासी गेले " मराठ्यापासून उपद्रव होऊ नये म्हणून खानदेशात अबदुल रहिमखान व अनरुलखान पाच हजार स्वारानिशी, नसरतजंग लेक औरंगाबादेस पाच हजार स्वारानिसी, विजापूर बीड पाथरीच्या प्रदेशावर चंद्रसेन, वऱ्हाडात रघुजी भोसल्याच्या तोंडावर शुजायतखान असा कडेकोट बंदोबस्त करून निजामाने दक्षिण सोडली आपल्या हेतूचा संशय येऊ नये म्हणून छत्रपतीस व पेशव्यास " स्नेहवादे कितेक प्रकारे लिहिले की, आपलें शिरी यागीपणाचा* शह आहे तो खावदाजवळ फेडावा, म्हणून बादशहाचे भेटीस जात आहो तुमचाआमचा भाऊपणा आहे त्यांत खंता† नाही "[४] निजामास आताच उपरति का झाली हे सर्वांनी जाणले देवजी सोमवंशी यानी आपल्या पत्रात चिमाजीआपास सूचना केली कीं, निजामाच्या लिहिण्यावर विश्वास ठेवाल तर फसाल निजाम उत्तरेकडे चालला आहे त्याला भय आहे की, राजश्री पंतप्रधान दिल्लीस जाऊन सार्वभौमाची भेट घेतात, भेटीत सुभ्याची घालमेल होऊन दक्षिणेत दुसरा सुभा नेमला जाईल मग आपली गत काय होईल ? यास्तव तमाम उमरावास व दिल्लीश्वरास पत्रे पाठविली की दर्शनास येतो सरकारचा

२ पे द नि का १५ १७ ३ पे द नि का १५ २२ *बंडखोरीचा †संशय. ४ पे द नि का १५. २६

खजाना आहे, आपण तेथें आल्यावर गनीम मारावयास काय हरकत? निजाम मदतीस आल्यास गनिमास नशियत पोहोचून आपली सुटका होईल या विचाराने सार्वभोमाने पेशव्याशी होत असलेला समेट झिडकारून नबाबास नानरोटी पाठविली बादशाहाकडून इषारा येताच नबाब तातडीने दिल्लीचा मार्ग चालू लागला

तापी उतरून ता १९ एप्रिलला नबाब भामगडास[५] पोहोचला नबाबास सारख्या बातम्या पोहोचत होत्या की, " सादतखान शेर होऊन आगरियासनिध पूल बाधून अलीकडे उतरला, तमाम फौजा येके ठायीं झाल्या "[६] निजामास उज्जनीस पोहोचण्याची घाई लागली सर्वांनी मिळून मराठ्यास ठेचगा देऊन नर्मदापार लावावे हा निजामाचा बेत निजामास दक्षिणेतच रोखून ठेवण्यास पेशव्याने चिमाजीआपास कळविले पण स्वत चिमाजी पोर्तुगीजाशी चाललेल्या झटापटीत साष्टीजवळ गुतल्यामुळे त्याचा नाइलाज झाला एकटा आवजी कवडे काय तो खानदेशात फौजबद होता त्यावर निजामाचा सरदार जमालुदीन खान दहा हजार स्वारानिशी चालून जाऊन त्याने कवड्यास हुसकाऊन दिले व निजामाची उत्तरेची वाट मोकळी करण्यात आली

दिल्ली दरबार मराठ्यानी उडवून दिलेल्या कहराने रजीस आलेला स्वस्थ बसावें तर मराठे दिल्लीवर चालून येतात, मराठ्यावर फौजा रवाना कराव्या तर त्याची गनिमाशी गाठ कोठे पडते? अशात निजामाची पत्रे येताच दरबारास हुरूप आला पेशव्याचा बातमीदार वेकाजीराम लिहितो, " निजामन्मुलुक बहुत दिवस कृत्रिम बुद्धीने बसले आहेत पत्रे वरचेवर खेळवितात त्यास आता डेरादाखल होऊन चालले. पातशाहाच्या चित्तात की, कधी झाले नाही ते झाले आता निजामन्मुलुक आलियावरी युद्ध तऱ्ही करावे अगर येखादी मसलत करावी की काही बदोबस्त होईल खानदवरा, महमदखान बगष आपले वर्तमान आगरियास येतात म्हणून ऐकून आगरियास चालले मागे खानदवरा पलवलेवर होडलेवर आले आहेत कमर्दीखानहि मागे एक मजल येत आहेत निजामन्मुलुकहि येणार कमरदीखान शरीरसमधी होणार पातशाहाची लिहिल्यावरी लिहिली जातात यास्तव येतात आवघे आगरियात सगम होईल "[७] पेशव्याशी सलूख करावयास बजीद झालेल्या दरबाराने निजाम बऱ्हाणपूर सोडून नर्मदा उतरून चार मजली पुढे आला हे खात्रीचें वर्तमान ऐकून तहाची बोलणी सोडून दिली वकिलाने पेशव्यास लिहिले की, राजे बखतमलजीस खताचा जाब मागितला तर अनमान करतात म्हणतात की, " या दिवसांत खतपत्र मुफसल लिहिणें मुनासिब नाही आता नकारपूर्वकाचा बहाना यास जाहला आहे जोपावेतो नकारपूर्वक येत नाहीं तोपावेतो काही कामकाज होत नाहीं "

---

५ बऱ्हाणपुरापासून ३५ मैल ६ पे द नि का १५ २७. ७ पे द नि. का १५ २१

मेच्या सुरुवातीस निजाम सिरोज येथे पोहोचला निजामाचे माळव्यांत आगमन होताच भोपाळकर यारमहमद निजामास जाऊन मिळाला व पेशव्यास कबूल केलेले खडणीचे हप्ते देण्याची टाळाटाळ करू लागला सर्व जमीदार निजामास भेटोन त्यानी मुलखात फितवा आरंभिला सर्वांचा धरबंद सुटला कमावीसदार ठाणी सोडून चालल्याची पत्रे पेशव्यास मिळताच त्याने भदावरच्या मुलखातून तातडीने दक्षिणेकडे कूच आरंभिले

दिल्लीचे वातावरण समेटास अनुकूल झाले असता निजामाच्या उठावणीने तहाची वाटाघाट फिसकटली 'आता नकारपूर्वकाचा बहाणा झाला आहे, तो येत नाही तोपर्यंत कामकाज होत नाही' 'नबाबाच्या येण्यामुळे मसलत नासली' असे दिल्ली जयपूर येथील वकिलानी पेशव्यास लिहून कळविले दिल्लीवर दौड मारून आपल्या सामर्थ्याचा प्रभाव बादशहाला दाखवून पेशवा परतला तो आग्रा भदावराकडे वळला तेथून दिल्लीशी समेटाचे बोलणे करावयाचे ही त्याची पहिली योजना पण निजाम दक्षिणेतून वर येत चालला तेव्हा पेशव्यास उत्तरेकडे राहणे धोक्याचे ठरले असते ताबडतोब माघारे फिरून निजामाच्या रोखे पेशव्याने कूच आरंभिले येथपर्यंत पेशव्याच्या हालचाली योग्य, निर्दोष अशाच झाल्या निजाम मोगल एकत्र आल्यास शत्रुपक्ष आपल्यास वरचढ होईल हे पेशव्यास उघड दिसत होते निजामाच्या हालचालींचा रोख आपल्याविरुद्ध आहे यासबंधी पेशव्याजवळ भरपूर पुरावा होता मुखवचनेंकरून निजामाने भाऊपणाच्या गोष्टी सांगितल्या तरी त्या गोष्टीत तथ्यता नाही हे उमगण्याइतके शहाणपण पेशव्याजवळ होते हे खास निजामन्मुलुक पाचसहा हजार मराठे व इतर पधरा हजार अशी जेमतेम वीस हजार भरेल इतकी फौज घेऊन दिल्लीस जलद पोहोचावयाचे असल्यामुळे आराबा मागे लावून, सड्या फौजेनिशी निघाला होता सादतखानाने पेशव्यावर संपादिलेला विजय पोकळ ठरून मराठे दिल्लीवर चालून गेले व पुरे जाळण्याची त्यानी वेळ आणली होती, मोगल सैन्याची गुंज फुटली, हे वृत्त मार्गांत निजामास सिरोज येथे पोहोचले एका बाजूने बादशहाचे सैन्य व दुसऱ्या बाजूने आपले सैन्य या अडकित्यात पेशव्यास भरडून काढू अशा विचाराने दिल्लीस निघालेल्या निजामाची परिस्थिति अत्यंत चिंताजनक झाली आग्रा अद्याप २२५ मैल दूर व दक्षिणेतून बराच वर आल्यामुळे निजामाचा पायाशी संबंध तुटलेला स्वत निजामाजवळ फौजेची कोताई असून चैत्रवैशाखाच्या रखरखणाऱ्या उन्हांत पेशव्याच्या सामे धावण्याची ताकद दिल्लीच्या सैन्यात उरली नव्हती निजामाबद्दल सावध राहावे, अतर्यामी त्याचा कावा वेगळा आहे, असा पेशव्यास त्याच्या वकिलांकडून वारवार

सूचना मिळाल्या होत्या. खुद्द निजामसुद्धा भयाक्रांत होऊन पेशव्याचे आगमन कोणे मार्गे होते हे पहात बसला भदावरांतून ससैन्य परतलेला पेशवा एकाकी सापडलेल्या निजामास गाठून बुडविणार असा सर्वांचा तर्क असता, पेशव्यास काय भुरळ पडली कोण जाणे! नबाबाचे मतलब समजून घेण्याकरिता त्याच्या भेटीस पेशव्याने पिलाजी जाधवास रवाना केले २६ मेला पेशव्याची आज्ञा घेऊन पिलाजी निघाला, तो २८ला सिरोंज येथे निजामाच्या मुक्कामावर जाऊन पोहोचला "नबाबाची भेट जाहली बहुत आदर करून खुशवक्त झाले कित्येक ममतेच्या विचाराच्या गोष्टी सांगितल्या"[९] कचींत सापडलेला निजाम मगरुरीच्या गोष्टी सांगणार कोणाच्या जोरावर? त्याने पेशव्यास देण्याकरिता म्हणून सिरपाव व घोडी दिल्ही व पूर्वीप्रमाणे स्नेहवादाच्या कित्येक गोष्टी सांगून पिलाजी जाधवाच्या समतीने ११ सफर (३१ मे १७३७)ला सिरोंजचा मुक्काम हलवून कालापाणी, शहाडौरा, बुढाडोंगर, या मार्गे निजाम दिल्लीकडे रवाना झाला[१०] आपल्या आशयाचा वास येऊ नये म्हणून बरोबरचे मराठे सैन्य दक्षिणेस परत लावून दिले[११]

निजाम हाकेटकेत आला असता त्यास गाठून गर्दीस मिळविणे हे पेशव्याचे आद्य कर्तव्य होते तसे काही न करिता निजामाच्या अंत:करणाचा थाग लागण्याकरिता पेशव्याने पिलाजी जाधवास पाठविले वृद्ध निजामाचा बाजीरावास परिचय पूर्वीच झाला होता, यापूर्वी अनेकदा निजामाच्या कपटनीतिचा प्रभाव पेशव्याने पाहिला होता बादशहाच्या हुकुमास धाब्यावर बसवून ज्याने दक्षिणेत सवता सुभा स्थापन केला तो निजाम बादशाहीच्या पडत्या काळात आपल्यावरील बडखोरीचा डाग धुवून काढण्याकरता दिल्लीस चालला आहे याच्यावर विश्वास तरी कसा बसावा? पण पेशव्याने मात्र त्यास सुखे उत्तरेस जाऊ दिले शत्रुसैन्याची विभागणी करून एक एक फौजेस गाठून फन्ना उडविणे हा युद्धनीतीतील एक कौशल्याचा डाव समजला जातो. बाजीरावाच्या या वेळच्या वर्तनाचा नीटसा बोध होत नाही मोगलाची दोन प्रचंड सैन्ये तोंडावर असता दिल्लीवर जाण्यास जो कचरला नाही तो बाजीराव निराधार सापडलेल्या निजामास निसटून जाण्याची परवानगी देतो ही गोष्ट त्याच्या युद्धनीतिविशारदपणास कमीपणा आणते प्राप्त झालेली सोन्यासारखी संधि गमावल्यामुळे पेशव्यास पुढील वर्षाची प्रचंड मोहीम हाती घ्यावी लागली

पेशव्यातर्फे असे समर्थन करिता येईल की, १७३३ पासून निजाम स्नेही झाल्यामुळे निजामासबंधी पेशव्यास शंका घेण्याचे कारण नव्हते पेशव्यास खात्री पटावी म्हणून निजामाने आपल्या सैन्यांतील काही भाग दक्षिणेस रवाना केला

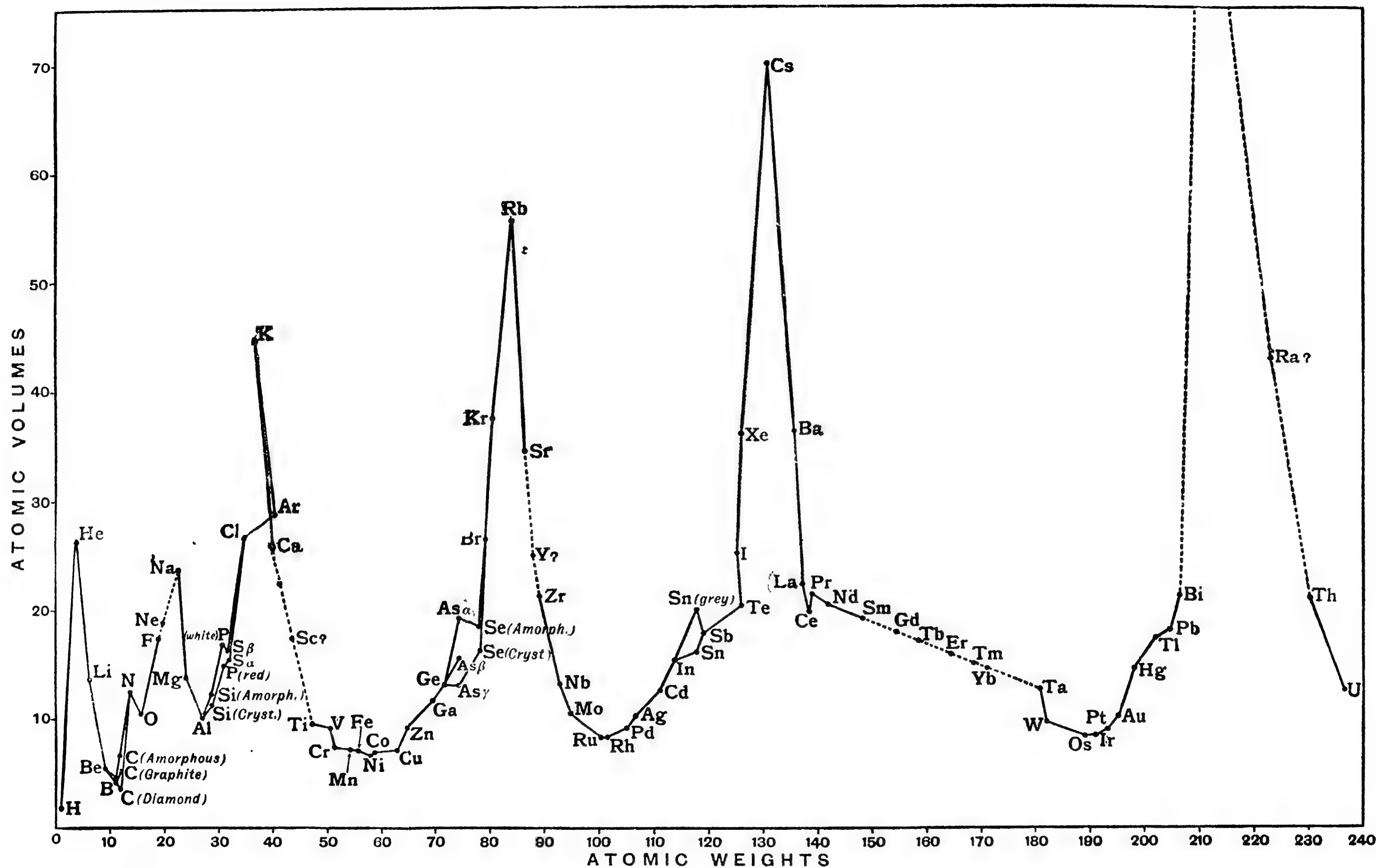
९ पे द नि. का १५ ४८ १० पे द नि का १५ ४५ ४९.
११ पे. द नि का १५ ४५

पण हे समर्थन लगडे ठरते दिल्ली दरबारात सैन्याची, सामग्रीची वाण नसून कर्तबगार व्यक्तींची होती निजामाच्या आगमनाने दरबारास हुरूप चढून मराठ्याविरुद्ध त्यांनीं पुन्हा हालचाली सुरू केल्या

निजाम दिल्लीनजीक पोहोचतांच त्याचे मोठ्या सन्मानाने स्वागत करण्यात आले त्यास राहण्यासाठी सादुल्लाखानाचा भव्य वाडा देण्यांत आला व त्याच्या कोणत्याहि सुखसोयीत कमतरता न पडू देण्याविषयी खुद्द बादशहाने दक्षता राखली. जुलै ३ तारखेस दरबारात बादशहाची भेट होऊन निजामास गौरवपर असफजाह ही मोठ्या सन्मानाची पदवी देण्यांत आली निजामाचे शहाणपण, अनुभव व कर्तबगारी याजवर आता दरबारची सारी भिस्त असून मराठ्याच्या छळापासून साम्राज्यास मुक्त करण्या-करिता परमेश्वराने हा तारक पाठविला, निजामाच्या सल्ल्याने आपण वागलो तरच आपली धडगत अशी बादशहाची दृढ भावना झाल्यामुळे निजाम सुचवील ते उपाय अंमलांत आणण्याची बादशहाने तयारी दाखविली गेल्या पधरावीस वर्षांत मराठी सत्तेची बेसुमार वाढ झाली होती गुजराथ, माळवा, बुंदेलखड या प्रातातून मोगलांचा अमल उठवून लावून मराठे आग्र्यानजीक येऊन ठेपले जयसिग, खानडौरान यांच्या मिळमिळीत समेटाच्या धोरणाने मराठ्याना अप्रत्यक्षरीत्या उत्तेजनच मिळत गेले यापुढे आग्रा व माळवा जयसिगाच्या हाती ठेवणे म्हणजे हे दोन्ही प्रात मराठ्यास बहाल करण्यासारखे होते पेशव्याच्या अप्रतिहत गतीला पायबद घालील असा छातीचा सरदार दरबारांत उरला नाही तेव्हां "निजामाने कुल येख्तियार आपल्या नावे करून घेतला व पातशहासी करार केला की, पाच सुभे देणे व करोड रुपये देणे, हरिभक्तास रेवापार होऊ देत नाही[१२]" पातशहानी निजामाच्या म्हणण्यास मान्यता दर्शवून माळवा, आग्रा या प्रातांच्या सुभेदारीवर निजामाचा पुत्र गाजी-उद्दीन याची ३–८–१७३७ ला नेमणूक केली आग्रा प्रांत खुद्द जयसिगाकडे असून नायब सुभेदार म्हणून माळव्याचा कारभार गेल्या वर्षापासून बाजीराव पहात होता आपल्या पुत्राच्या नांवे माळवा करून घेतला म्हणजे पर्यायेकरून पेशव्यास निजामानें युद्धाचें आव्हानच दिले

पावसाळा सरतांच तीस हजार उत्कृष्ट सैन्य व तोलदार तोफखाना घेऊन निजाम माळव्याच्या रोखे परत वाट चालू लागला चंबळच्या मार्गे धोलपूर ग्वालेर-वरून यावे तो कोतरखळ्या फार म्हणून निजामानें आग्र्यानजीक यमुना उतरली व नदीच्या डाव्या किनाऱ्यानें कूच करून काल्पीच्या उतारास परत ती नदी ओलां-डली व बुंदेलखडांतून माळव्यावर चढाई केली बुंदेलखडांतून कूच करण्यात मार्गाची सुगमता हा तर निजामाचा एक उद्देश होताच, त्याबरोबर मराठ्यास नेहमी

१२ पे द. नि का १५ ५३.

ATOMIC VOLUMES
ATOMIC WEIGHTS
70
60
50
40
30
20
10
0
10
20
30
40
50
60
70
80
90
100
110
120
130
140
150
160
170
180
190
200
210
220
230
240
H
He
Li
Be
B
C (Amorphous)
C (Graphite)
C (Diamond)
N
O
F
Ne
Na
Mg
Al
Si (Amorph.)
Si (Cryst.)
(white) P
P (red)
Sβ
Sα
Cl
Ar
K
Ca
Sc?
Ti
V
Cr
Mn
Fe
Co
Ni
Cu
Zn
Ga
Ge
Asα
Asβ
Asγ
Se (Amorph.)
Se (Cryst.)
Br
Kr
Rb
Sr
Y?
Zr
Nb
Mo
Ru
Rh
Pd
Ag
Cd
In
Sn (grey)
Sn
Sb
Te
I
Xe
Cs
Ba
La
Ce
Pr
Nd
Sm
Gd
Tb
Er
Tm
Yb
Ta
W
Os
Ir
Pt
Au
Hg
Tl
Pb
Bi
Ra ?
Th
U

(D 170)

सामील होऊन बादशाही मुलखावर हल्ला चढविणाऱ्या बुंदेल्यांचा भेद करून त्यांचे साहाय्य पेशव्यास मिळू नये हाहि तितकाच महत्त्वाचा हेतु होता आणि तो अंशतः तरी सिद्धीस गेला. दतियेकर, ओडसेकर, छत्रसालचा मुलगा सभासिंग व आहीर हे आपल्या फौजानिशी येऊन निजामास सामील झाले. निजामाची फौज वाढत जाऊन "सत्तर हजार तमाम भारी चांगली, व सवाशे हातनाला, व जेजालाचे व बाणाचे व सुतरनालाचे उंट तीन हजार"[१३] इतकी प्रचंड फौज जमा झाली. ता. १२ नोव्हेंबर १७३७ला धामोणी येथे निजामाचा मुक्काम झाला. धामोणीवरून सिरोंज या मार्गे कूच करीत डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यात तो भोपाळनजीक पोहोचला. माळव्यातील मराठ्यांची ठाणी सर करावयाची, दक्षिणेतील फौज वर बोलावून दोन्ही सैन्ये एकत्र झाली म्हणजे पेशव्याशी मुकाबिला घ्यावयाचा अशी निजामाने योजना केली.

पण निजामाच्या योजनेप्रमाणे पेशवा थोडाच वागणार होता ? निजामबादशाहाच्या अतस्थ कारस्थानाचा सुगावा लागताच बाजीरावानेहि फौजेची कल्मजारी सुरू केली. वसईची मोहीम तात्पुरती अर्धवट टाकून सर्व सैन्य एकत्र होताच, खरगोणावरून पुनाशाजवळ[१४] ८० हजार फौजेनिशी नर्मदापार होऊन बाजीरावाने माळव्याचा मार्ग धरला. दक्षिणेतून फौजांनी जलदीने येऊन सामील व्हावे असे निजामाने सक्तीचे हुकूम सोडले व या हुकमान्वये नासरजंगाने फौज उभारण्यास सुरुवात केली. दक्षिणेतील सैन्य निजामास सामील झाल्यास शत्रुपक्ष आपणास भारी होईल हे जाणून बाजीरावाने आपली पिछाडी रक्षणाचे काम चिमाजी आप्पावर सोपविले.[१५] तापीवर वरणगावानजीक राहून चिमाजीनेहि ही कामगिरी उत्तम रीतीने बजावली.

दक्षिणेतील सैन्य सामील झाल्यावर मराठ्यांशी लढाई घ्यावयाची अशी निजामाची योजना असता धांवून जाऊन पेशव्याने निजामास गाठले. 'पेशवा मुकाबिल्यास येत आहे हे समजतांच नबाब सलाबत खाऊन भोपाळ किल्ल्याच्या आश्रयास गेला व तळे पाठीशी, नाला पुढे, देऊन राहिला. पेशव्याने त्याच दिवशी छ ३ (१५. १२. १७३७) रमजानी चालून घेतले. नबाबानी सवाईचे पुत्र व बुंदेले सभासिंग व जाट व रजवाडियांच्या फौजा व तोफखाना ऐसा एक तोंडी झुजाची जागा होती ती वाट बाधून उभे राहिले. आपण खासा पाठीवर उभा राहिला. मराठी फौजा राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव, सयाजी गुजर व किरकोळ पथके रजपुताचे फौजेवर उठली. तोफांची एक रजक खाऊन मराठे राऊत शत्रूशी जाऊन भिडले. रजपुताचे दीडशे माणूस ठार झाले, व पांचसातशे जखमी झाले. तोफांच्या माऱ्यामुळे व नाला आडवा आल्यामुळे

---

१३ पे. द. नि. का. १५. ५६, ५८, ५९. १४ ब्र. च. १३४. १५ ब्र. च.

मराठ्यास निजामाच्या सन्याशी लगट करतां येईना. तेव्हा नबाबाच्या गोटापासून दोन बाणाच्या टप्प्यावर बसून मराठ्यांनी शत्रुसैन्यास वेढण्यास सुरुवात केली

मराठ्याच्या हालचाली अत्यत त्वरेने झाल्यामुळे निजाम हतबल झाला बुणगे सर्व शहरात पाठवून सन्यानिशी त्याने किल्ल्याचा आश्रा केला पण इतक्या मोठ्या सैन्यास पुरेसे धान्य भोपाळात कोठून सापडणार ? बाहेरून मराठ्यांनी सर्व मार्ग रोखून कहीकाबाड बद केली, 'धान्य ते महर्ग होत चालले चौ दिवसात रुपयाच पीठ चार शेर झाले हत्तीघोड्यास वैरण अगदी नाही एक दिवस झाडाच्या साली व लव्हाळे चारले आता ते काहीच' नाही रजपूत बुदेले निजामाबरोबर येऊन पस्ताव्यात पडले पळून जावे तर बुणगे शहरात अडकले, युद्धास बाहेर निघावे तर नबाबाकडून साहाय्य होईल याची खात्री नाही " नबाबाचा इतबार त्यास नाही व त्याचा इतबार नबाबास नाही " नुसत्या उपासमारीने नबाबाच्या सैन्यास हैराणगत करून मराठे स्वस्थ बसले नाहीत त्यानी रात्रीचे दारूचे बाण चालविण्यास सुरुवात केली आकाशातून हे अग्निलोळ वेढलेल्या शत्रुसेन्यात येऊन पडले की, माणसाची व जनावराची एकच दाणादाण होऊन जाई सारी रात्र गोटांत दगे होऊन फौजा ताटकळून उभ्या राहू लागल्या [१६]

आपल्या जिवावर ओढवलेल्या सकटाचे वर्तमान निजामाने पातशहास कळविले व दक्षिणेतून आपल्या पुत्रास सैन्य घेऊन अत्यत निकडीन बोलाविले शाहजापूरचा फौजदार मीर मानीखान याने निजामास कुमक पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात त्याला प्राणास मुकावे लागले [१७] होळकर, पवार धाऊन त्यांनी मीरमानीखास जिवत पकडून ठार केले दुसरा प्रयत्न सफदरजग व कोट्याचा राव दुर्जनसाल यानी केला, पण त्यानाहि कांही न करता परताव लागले इकडे बादशाहा मागील वर्षाची पेशव्याची करामत विसरला नव्हता त्याने निजामाबरोबर खजाना, मोठे सैन्य व उत्कृष्ट तोफखाना दिला होता राहिलेली फौज निजामाकडे लावून पुन स्वत चा जीव धोक्यात घालण्याची त्याची तयारी नव्हती " दिल्लीस फौजाविशी बादशाहास अर्जी आली त्याणी खानदौरास व कमर्दीखान यास फर्माविले कीं तुम्ही कोठे जाणार ? आम्ही निघू तेव्हां तुम्ही समागमे असावे "

निजामास आता दक्षणी फौजेचा काय तो भरवसा राहिला नासिरजगाकडे दररोज पाचसात जोड्या रवाना होऊ लागल्या आपल्या पिछाडीचे सरक्षण पेशव्याने आपल्या भावावर सोपविल होते त्याने चिमाजीला बजावून लिहिले की, " यासमयी जरी तिकडील फौजेस तुमचा शह बसोन आटकली तरी (भोपाळ येथील निजामाची) हे फौज बुडवावयास अशी दुसरी वेळ येणार नाही ते फौज येऊन सामील झाली तरी नवाब भारी होतील याजकरिता फौजास अटकाव होये ते करणे यासमयी

---

१६ ऐ प   १७ पे द नि का १५ ५८

तुम्हास जी फौज मिळेल ती जमा करून भारी राहाणे " दाभाडे, गायकवाड, बांडे, यास बोलावून आणण्याविषयी त्याने चिमाजीस सूचना केली त्याचप्रमाणे खुद्द महाराजास विनती करून फतेसिंग भोसले, शभुसिंग जाधवराव, सरलष्कर, रघूजी भोसले याच्या फौजा कुमकेस बोलाविल्या समय मोठा आणीबाणीचा आहे हे जाणून शाहूने आज्ञापत्रे रवाना केली की, " दक्षिणची फौज निजामास सामील होऊ न द्यावी यास्तव चिमणाजी बल्लाळ खानदेश प्राती राहिले आहेत, त्यास टाकोटाक फौजेनिशी जाऊन सामील होणे, एक क्षणाचा उजूर न करणे "

नासिरजगाने दक्षिणेत नवे सैन्य उभारण्यास सुरवात केली सुलतानजी निबाळकर, जानोजी निबाळकर, चद्रसेन, अनरुल्लाखान, मीर मुल्लादुदाखान इत्यादिकाची मिळून बारापधरा हजारपर्यंत फौज जमा होते तो वऱ्हाडात तुमुल युद्ध होऊन रघूजी भोसल्याने सुजायतखानास बुडविल्याची बातमी आली पेशव्यास मिळावयाच्या उद्देशान रघूजी निघाला असता सालबरडी नजीक घाटतोडे येथे पोस्त फौजबदी करून एलिचपूरचा सुभा सुजायतखान आडवा चालोन आला, त्याचा समाचार घेण जरूर झाले " युद्ध मोठे झाले तीन प्रहर लढाई झाली स्वत रघूजी पायउतारा होऊन अडहत्याराची निकराची लढाई झाली सुजायतखान वगैरे सरदार धरले गेले फौज तमाम लुटली गेली '[१८] हे वर्तमान नासिरजगाकडे पोहोचताच उत्तरेस फौजा रवाना करण्याचा त्याच्याने हिय्या होईना त्याने खलबतास आपल्या सरदाराना बोलाविले " खलबतातील मजकूर की, वऱ्हाड प्रातात रघूजी भोसले याजजवळ पधरा सोळा हजार फौज, त्याच्या पराभृशास सुजायतखान होते त्याची हे अवस्ता झाली रघूजी भोसले प्रस्तुत निरोपद्रव* झाले नासिरजग बाहेर निघाल्याने चिमाजी आप्पा, दमाजी गायकवाड, रघूजी भोसले अशी चाळीस हजार पावेतो फौज जमा होईल नासिरजगाने कूच केल्यास ही फौज कदाचित औरगाबादेवर चालून येईल बर, रघूजी भोसल्यावर दुसरी फौज रवाना केली आणि त्या फौजेने शिकस्त खाल्ली तर पुरताच बदनक्ष होईल जरी असे कांही झाल नाही तरी रघूजीचे पारपत्य करण्यात कांही दिवस तरी खर्च होणार आणि निजामाकडून तर मदतीसाठी निरोपामागून निरोप येत होते " रघूजीच्या धास्तीने शेवटपर्यंत नासिरजग फुलब्रीवर राहिल्यामुळे दक्षिणेतील कुमक नबाबास पोहोचली नाही

इकडे निजामाला मराठ्याची मिठी दिवसेदिवस ज्यास्तच घट्ट बसत चालली भोपाळासभोवती चौकीबदी झाली, दाणा महाग झाला, गवत तो न मिळेसे झाले तेव्हां बोलीचालीचा सदर्भ मनात आणून आनदराव सुमतास नबाबाने पेशव्याकडे (२६ १२ ३७) पाठविले बाजीरावाने आपला मतलब सागोन सुमताबरोबर बाबूराव मल्हार रवाना केले नबाबाने आज्ञा केली " प्रात काली राजश्री पिलाजी

१८ पे द नि. का १५ ८२   * निरकुश

जाधवराव व आणखी मातबर पाठविणे येथीलहि माहीतगार देउन बोलीचाली होईल " दुसऱ्या दिवशी नबाबाकडून सय्यद लष्करखान, अबदुल खैरखान अनवरखान व सुमंत लष्करापुढे टेकडी होती तेथे आले पेशव्याने राजश्री बाजी भिवराव, पिलाजी जाधवराव, बाबूराव मल्हार पाठविले सभाषण झाले निजामाच्या वकिलाचे बोलणे पडलें की, " निजामाची बेअब्रू होऊ नये नबाबाची अब्रू राखली तर तुमचे सर्व मतलब नबाब मान्य करतील " ही अट मान्य करून तळ मागे हटवून कोसाच्या अतरे बंदगीत पेशवा राहिला मराठ्याच्या तळावर निजामानें मुकाम केला व आपले वकील बोलणे चालू ठेवण्यास पाठविले दुसऱ्या दिवशी वेगळाच प्रकार मराठ्यांच्या नजरेस पडला तहाची बोलणीं अर्धवट सोडून एकाएकीच कूचाचा नगारा करून निजामाचे सैन्य भुपाळचा रस्ता चालू लागलें हें काय गौडबगाल आहे याचा विचार करण्यात फार वेळ न घालविता आवजी कवडे व पवार यानी नबाबाच्या दुमदारीस घाव घातला जाटाच्या व आवजी कवड्याच्या फौजेची एकच सरमिसळ झाली कसेबसे दोन प्रहरापासून सायकाळपावेतो अर्ध-कोस जमीन चालून निजामाने भोपाळ गाठले फाटकाआत पहिले बुणगे ठेविले होते त्याजवळ जाऊन अडचणीत राहिला मराठ्यानी पूर्वीपेक्षाहि जास्त कसोशीने बदो-बस्त करून दाणागवत सर्व बद केले धोड्यावर व गोळीच्या टप्प्यावर मोर्चे लावून करोलाचा मार सुरू केला

बाहेरून कुमक येईना व दाणागला घासलकडी बद झालेली निजाम व निजामाची फौज सत्वहीन झाली भुपाळात स्वस्थ बसल्यास आपल्यापुढे काय वाढून ठेवले आहे हे निजामास स्पष्टच दिसत होते उपासमारीचा भयानक मृत्यु किवा मराठे सागतील त्या अटीवर अपमानकारक सलूख याशिवाय निजामास मार्ग उरला नाही निर्वाणीचा उपाय म्हणून निजामाने "बुणगे कांही भुपाळात व काही इस्लामपुरात टाकून मराठ्याची पकड सैल व्हावी म्हणून तहाचेहि बोलणे लाऊन कूच आरभिले " पण मराठ्याना नबाबाच्या फसवेगिरीचा पुरता अनुभव आलेला, त्यानी नबाबाच्या सैन्याबरोबर दोतर्फा फौजा चालवून वेढा कायम ठेवला " एक रुपयास एक शेर धान्य झाले, तेंहि कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त घोडी पळसाचा पाला खाऊ लागली मोगल पठाणानी भाड्याचे बैल खादले पण रजपुतास मात्र फाके पडू लागले सर्वांचे दु ख पाहून बहुतच काहिल होऊन सलुखाविशी नबाबाने त्वरा केली "[११] आपल्या वकिलाच्या मध्यस्थीला भर म्हणून पेशव्याचा स्नेही सवाई जैसिग याचा दिवाण आयामल यासहि रवाना केले शेवटी दुराईसराई येथे ठराव झाला की " माळवा दरोबस्त द्यावा पादशाही सनद दिलीस गेल्यावर करून द्यावी द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविद याचे

---

११ ब्र च ३५

विद्यमानची आहे त्याची रदबदल करून जे साधेल ते करून द्यावे नर्मदा व चमल यामधील राजेरजवाडियापासून पैका कमपेस घेणे तो घ्यावा"[२०] अनन्यगतिक झाल्यामुळे निजामास तहास मान्यता दिल्याशिवाय सुटकाच नव्हती निमुटपणे छ २६ रमजानी ७ १ ३८ रोजी "नबाबानी माळवा दरोबस्त जहागीर सुभेदारीचे यादीवर दस्कत करून दिले व द्रव्यहि साधेल ते पादशहापासून करून देऊ"[२१] असे लिहून दिले

भोपाळचा विजय हा बाजीराव पेशव्याच्या कर्तृत्वाचा परमोच्च बिंदु होय "निजामन्मुल्क हतगर्व होऊन रायाचा व नबाबाचा सलुख झाला ही गोष्ट अमामान्य झाली"[२२] माळवा साधेल तितका साधावा हा हेतु अंत करणात बाळगून कारकीर्दीच्या सुरुवातीपासून पेशव्याने जो उद्योग आरंभिला, तो उत्तम रीतीने सफल झालेला दृष्टीस पडण्याचे भाग्य त्यास लाभले १७२० पूर्वी नगर नासिक सातारा या चिमुकल्या टापूत आत्मरक्षण कसे होईल याची अहर्निश चिंता बाळगून राहणाऱ्या मराठ्यानी आता अखिल हिंदुस्थानभर थैमान घालण्यास सुरुवात केली १७१८ मध्ये मराठ्यानी पहिल्या प्रथम नर्मदा ओलांडली, पण ते हुसेन अलीचे साहाय्यक म्हणून १७२०त बाजीराव पेशवाईवर आल्यापासून या उत्तर हिंदच्या राजकारणाला रंग चढला शाहूच्या दरबारात थोडाफार जम बसताच पेशव्याने उत्तरेकडे भराऱ्या मारण्यास सुरुवात केली महाराष्ट्रात उसळणाऱ्या चैतन्याची दाद नसल्यामुळे सुरवातीच्या स्वाऱ्याकडे दिल्ली दरबारने दुर्लक्ष केले १७२८ च्या नोव्हेंबरात मात्र चिमाजीआप्पाने दयाबाहादर खासा दस्त केला व पेशव्याने जैतपुरावर बंगषास नामोहरम करून पाठविले तेव्हापासून मोगल दरबारास या संकटाची खरी जाणीव आली पण दरबारात इतकी बजबजपुरी माजलेली की, शत्रुनिवारणाचे खरे उपाय न शोधतां शत्रूचे सामर्थ्यसंवर्धन करतील असले उपाय अंमलात आणले गेले माळवा, आग्रा या प्रांतावर पेशव्याचा केवळ हस्तक बनलेला सवाई जैसिंग याची नेमणूक झाली १७३२-३६ या चार वर्षांच्या अमदानीत मराठ्याच्या फौजा माळव्यात उतरल्या की, त्याना जैसिंग ने चौथाई-दाखल मोठमोठ्या रकमा देऊन वाटेस लावावे हा क्रम सर्रास सुरू झाला शिंदे, होळकर, पवार यांची माळव्यांत स्थापना करून माळवा क्रमाक्रमाने पेशव्यानें आपल्या अंमलाखाली आणला नाममात्र उरलासुरला अधिकार १७३६त नायब सुभेदारीवर बाजीरावास नेमून पादशहा गमावून बसला माळव्यांत भरभक्कम पाय रोवून मराठ्यानी पुढे चाल केली मराठ्यांचे संकट घरालगत पोहोचल्यानंतर मराठ्यांना नर्मदापार काढून लावण्याचे भगीरथ प्रयत्न १७३६च्या नोव्हेंबरापासून सुरू झाले पण अग्नीचा डोंब उठल्यानंतर पाण्याकरता विहीर खणण्यास उद्युक्त

---

२० ब्र च २१ ब्र च २२ ब्र च

व्हावे त्यांतीलच हा प्रकार होता १७३७च्या मार्चात दिल्लीपर्यंत दौड मारून पेशव्यानें मोगलाची त्रेधा उडविली, तर १७३८च्या जानेवारीत मोगल बादशाह व निजाम याच्या सयुक्त सैन्याचा पाडाव करून मराठे हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याहि सत्तेला वरचढ आहेत हे त्यानें सिद्ध केले भोपाळचा विजय उत्तरेत स्थापन होत चाललेल्या मराठी साम्राज्याचा पहिला जाहीरनामा होय

राजकीय परिणामाच्या दृष्टीनें भोपाळचा रणसग्राम सस्मरणीय ठरतो त्याप्रमाणे या प्रसगी झालेल्या लष्करी हालचाली अभ्यसनीय आहेत निजाम पेशवा यांचा सामना भोपाळ येथे का झाला याचे उत्तर आतापर्यतच्या विवेचनात येऊन गेल्यामुळे द्विरुक्तीचे कारण नाही माळव्यात मराठ्याची नुकतीच रुजलेली सत्ता उपटून टाकावयाची व पेशवा चालून आला तर त्याच्याशी दोन हात करावयाचे असली दुहेरी जबाबदारी निजामाने पत्करली उत्कृष्ट तोफखाना व तीसबत्तीस हजार सैन्य घेऊन बुदेलखडातील राजेरजवाड्यास सामील करून निजाम माळव्यात उतरतो तोच पेशवा भोपाळनजीक पोहोचला निजामाच्या हालचालीचे मर्म जाणून पेशव्याने दाडग्या सैन्याची जमवाजमव केली युद्धसामग्रीची कमतरता पेशव्याने सख्याबलाने व गतिचापल्याने भरून काढली पेशव्यास कोठे गाठावयाचे, युद्ध कसे चालवावयाचे याबद्दल नबाबाचा निश्चय होण्यापूर्वी पेशव्याने निजामास गाठले निजाम हाडिया घाटाच्या रोखे कूच करीत होता व तेथे त्याने दक्षिणेतील सैन्यास पाचारण केले होते. दोन्ही फौजा एकत्र झाल्यानतर मराठ्याशी मुकाबिला घ्यावयाचा हा निजामाचा विचार पण रघूजी भोसल्याच्या पराक्रमाने नबाबाची योजना सिद्धीस गेली नाही सुजायतखानासारखा पराक्रमी सरदार मारून रघूजी भोसल्याने वऱ्हाडात एकच दगल माजवून दिल्यामुळे दक्षिणेतील फौज दक्षिणेतच राहिली विजयी झालेल्या रघूजीच्या तोंडावर सैन्य न ठेवता उत्तरेकडे कूच करणे म्हणजे रघूजीस औरगाबादेवर चाल करण्यास पाचारण देण्यासारखे होते त्याखेरीज तापीतीरावर दक्षिणच्या सैन्यास रोखून धरण्यास चिमाजी आप्पा सज्ज होऊन बसला होता या दोघावर मात करून भोपाळास कुमक पोहोचवील ही कामगिरी नासरजगासारख्या नेभळट सेनापतीच्या हातून पार पडण्यासारखी नव्हती

बाजीरावनिजामाची ३ रमजानी (१५-१२-१७३७)ला गाठ पडली, २३ दिवस युद्ध चालून २६ रमजान(७-१-३८)ला दाती तृण घेऊन निजाम शरण आला सख्येने कमी असल्यामुळे निजाम कचकरला उत्तरेकडून किंवा दक्षिणेतून मदत आल्यानतर मराठ्यास भरडून काढू या अपेक्षेने निजामाने स्वत स भोपाळांत कोंडून घेतले पुढे नाला, पिछाडीस तळे, अशी सोइस्कर जागा निवडून काढल्यामुळे धान्य सामग्रीची सोय झाली असती तर निजाम कित्येक महिने मराठ्यांस दाद देताना. तीसपस्तीस हजार सैन्य व बरोबरचे बुणगे याना भोपाळांतील सामग्री किती दिवस

पुरणार ? बाहेरून कहीकबाड आणण्याचे मार्ग मराठ्यानी बद पाडले तेव्हा निजामाची स्थिति अत्यंत केविलवाणी झाली ज्या तोफांच्या माऱ्याखाली मराठ्याना चिरडून टाकण्याची त्याची प्रतिज्ञा होती, त्या तोफाच्या टप्प्यात मराठे येतात कशाला ? त्यानी बाणाच्या टप्प्यावर राहून नबाबाच्या सैन्यास चौगींद वेढले. शेवटी निर्वाणीचा उपाय म्हणून गोल बाधून निजामाने उत्तरेकडे प्रयाण करण्याचे मनात आणले हा विचार निजामास सुरुवातीसच सुचता तर कदाचित् त्यास निभावून जाता आले असते पण नबाबाचे सैन्य वेढल्यामुळे त्याचे दाणापाणी बद झाले नबाबाने माघार घेतली तरी मराठ्याची मिठी सैल होईना मोठ्या कष्टाने तीन मैलाची मजल दिवसास होऊ लागली जनावरास खावयास नाही, शिपायांना मेलेल्या जनावराच्या मासावर गुजराण करण्याची वेळ आली अशा परिस्थितीत मराठ्याना शरण गेल्याशिवाय निजामास दुसरा मार्गच नव्हता

भोपाळच्या लढाईचे पानपतच्या रणसग्रामाशी असलेले विलक्षण साम्य अभ्यासकाच्या ताबडतोब दृष्टोत्पत्तीस येते दक्षिणेकडून कुमक येईल या आशेने, तोफखान्याच्या सामर्थ्यावर विसबून, पानिपतावर स्वत स कोंडून घेऊन मराठ्यानी आपला नाश करून घेतला. निजामहि याप्रमाणेच कुमकेची वाट पहात राहून शेवटी फसला सैन्यास फाके पडू लागले तेव्हा गोल बाधून सदाशिवरावभाऊने दक्षिणेकडे कूच आरभिल निजामानेहि निर्वाणीचा उपाय म्हणून बुणगे मागे टाकून उत्तरेचा मार्ग धरला पानपतावर ऐन युद्धाच्या धुमश्चक्रीत मराठ्याच्या तोफाचे गोळे शत्रुच्या डोक्यावरून जाऊन तोफा निरुपयोगी ठरल्या, तर निजामास तोफा उपयोगात आणण्याची मराठ्यानी सधीच दिली नाही.

पण हे साम्य येथेच सपते शरणागत नबाबाच्या वचनावर विश्वास ठेवून पेशव्याने त्यास जाऊ दिले अहमदशाह अबदालीने मात्र तहाची भाषा सोडून देऊन मराठ्यांचा पानपत येथे धुव्वा उडविला विजयसपादनात सेनापतीचे कसब दिसते तसेच या विजयाचा पुरेपूर फायदा कसा घ्यावयाचा, हा जय अत्यत परिणामकारक होऊन प्रतिपक्षास पुन उठता येणार नाही इतके नि सत्त्व करून कसे सोडावयाचे, हेंहि त्याला समजले पाहिजे निजाम काहील होऊन सुद्धां त्यास सफा न बुडवितां बाजीराव तहास तयार होतो हा कदाचित् नबाबाच्या तोफाचा प्रभाव असावा बाजीरावाने भावास लिहिलेल्या पत्रात याबद्दल कबुली दिली आहे तो लिहितो–" हावभरी होऊन बुडवावयाच्या सायासास लागावे तर नबाबाची फौज तोफखाना व बदोबस्त पाहता अवघाच ध्यानात आला रोहिले, बुधेले व रजवाडे व सवाईची फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नबाब देखील तीसपस्तीस हजार, यांखेरीज तोफखाना, तोहि कोणेप्रकारचा हे तुम्ही जाणतच आहा सभोवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशी तोफखान्याचे पाठी चालावे तर राऊत अगर पायीचे माणूस निघावया गरज नाही.

बदोबस्तीने चालत उठावे तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊ लागले जुजता दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील हा अर्थ चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसग सपादिला "[२२] दारुगोळ्याच्या वर्षावाने मराठी राउतास मोगल सैन्याशी लगट करता येईना हे क्षणभर कबूल केले तरी प्रश्न असा उपस्थित होतो की, उपासमार झालेल्या नबाबाच्या सैन्याने–विशेषत गोलदाजांनी–आणखी किती दिवस टिकाव धरला असता ? मोगलाच्या छावणीतील सामग्री पार सपून गेली होती दक्षिणेतून निजामास कुमक मिळण्याचा जो काही थोडाफार सभव होता तो सुजायतखानाचा पाडाव झाल्यामुळे नाहीसा झाला रघूजीने नुकताच मोठा जय सपादन केलेला, तो औरगाबादेवर केव्हा चालून येईल याचा नेम नव्हता शिवाय तापीतीरावर राहून चिमाजी सैन्य जमवीत होता या दोन्ही सैन्यास न जुमानता बापास मदत पोहोचविण्याचे धाडस नासिरजग करील हें सभवत नव्हते दक्षिणेतून नबाबास कुमक येत नाही हे निश्चित झाले व तीच दरबारची स्थिति आणखी थोडा वेळ कळ सोसता तर दक्षिण निर्वेध करण्याचा पेशव्याचा सकल्प उत्तम रीतीने सिद्धीस गेला असता. नबाबाची सर्व युद्धसामग्री व खजीना पेशव्याच्या हाती लागून ज्या कर्जाच्या पायी पेशव्याचे कपाळ छिनत चालले होते त्याचा थोडाफार तरी परिहार करता आला असता द्रव्याची बोली पहिली धोडो गोविद याच्या विद्यमानाची होती त्याची रदबदल करून पादशाहाजवळून जे साधेल ते द्रव्य साधून देण्याचे निजामाने कबूल केले पण ही कबुली कागदावरच राहिली माळव्याच्या सुभेदारीच्या सनदाचीहि हीच गत बाजीरावाच्या हयातीत शेवटपर्यंत बादशाही फर्माने आली नाहीत ती पुढे बाळाजी बाजीरावास प्राप्त झाली एकदरीत निजामास समूळ बुडविण्याची सधि मिळूनसुद्धा तिचा पेशव्यास भरपूर फायदा घेता आला नाही असेच खेदाने म्हणावे लागते

असो. याप्रमाणे केवळ तेत्रीस दिवसात पेशव्याने निजामास नामोहरम करून हस्तनापुरास पाठविले वेढा चालू असता ज्या राजेरजवाड्यानी निजामास साह्य केले त्याना शिक्षा देणे क्रमप्राप्त होते प्रथम कोट्यावर मराठ्यानी चाल केली "कुली परगणा लुटून नेस्तनाबूत केला कोटेकर महाराव पळून गडगागरूणीस गेला व तेथून त्याने सलुखाची याचना केली खडणी रुपये दहा लक्ष द्यावे असा करार झाला "[२३] कोट्याकडून अहिराचे मुलकात मराठे उतरले आहीर बाहेर काढून ठाणीं घेतली कुरवाई सर करून पेशवा दक्षिणेत निघून गेला व जुलैच्या १५ तारखेस पुण्यास पोहोचला उत्तरेतील त्याची ही शेवटची व अत्यत महत्त्वाची मोहीम होय

प्रकरण ७ वें

नादिरशहाची स्वारी व तिचे मराठी राजकारणावर परिणाम

निजामाने कबूल केलेल्या तहास दरबाराकडून फक्त मान्यता तेवढी मिळा-वयाची राहिली वास्तविक पाहतां सरहद्दीचे प्रात मध्यबिदूस जोडणारी बधने जरी शिथिल होत चालली होती तरी मोगल साम्राज्याचा गाभा अद्याप शाबूत होता मोगलांचे सैन्य, मोगलाचा द्रव्यसंचय इतका अफाट होता व मोगल साम्राज्याच्या नावाचा दरारा इतका विलक्षण होता की, कल्पनाशक्ति असलेला कर्तृत्ववान् नेता मिळाल्यास मराठ्यांच्या हालचाली बद पाडणे मोगलास कठीण नव्हते साम्राज्यावर होणाऱ्या मराठ्यांच्या स्वाऱ्या गजराजाच्या टणक कातडीवर होणाऱ्या प्रहाराप्रमाणे होत अजूनहि कित्येक वर्षे मराठ्यांशी झगडल्याशिवाय मोगल निकालात निघण्याचा सभव नव्हता पण अचानक रीत्या दिल्लीवर भयकर आपत्ति कोसळून मराठ्यांच्या विरोधी पक्षाचा सहार झाला १७३९च्या जानेवारीत नादिरशहाच्या रूपाने प्रलयच अवतरला व मोगल बादशाहीची शकले उडाली एकादा भव्य, सुदर राजवाडा जीर्ण होऊन त्याच्या तटात एकादे वडपिपळाचे रोप रुजले गेले की, भेगा पडू लागतात, ऊन वारा पाऊस यांच्या माऱ्याने या भेगा विस्तृत होत जाऊन कालातराने ही इमारत जमीनदोस्त होणार अशी आपण मनाशी खूणगाठ बाधतो, इतक्यात आकाशातून वीज कोसळून किंवा धरणीकपाच्या धक्क्याने गदगदा हालून ती इमारत छिन्नविच्छिन्न होऊन जावी त्याप्रमाणे मोगली सत्ता भग्न पावली मोगलाचे राज्य मृत्युपथास लागले होते, पण इतक्या लवकर अप्रतिष्ठा होऊन त्यास भयानक रीतीने मृत्यु येईल अशी कल्पना कोणासच नव्हती

नादिरशहाचा उदय एकाकी झाला गरीब आईबापांच्या पोटी जन्मास आल्या-मुळे त्याचे लहानपण अत्यत हालात गेले एकदा तर उझबेक लुटारूनी त्याला पळ-वून नेले तेथून सुटून तो परत आला व त्या अदाधुदीच्या काळात वाटमारीसारखा दुसरा फायदेशीर धदा नसल्यामुळे त्याने तोच धदा सुरू केला दरोडे, खून यांच्याच साहाय्याने तो कलतचा किल्लेदार झाला व स्वपराक्रमाने वाढत वाढत १७३६ त इराणचा पातशाह बनला सफवी राजाच्या अमदानीत तुर्क अरबांनी लुबाडलेले प्रात त्याजपासून जिकून घेऊन तो अफगाण वंडखोराकडे वळला दक्षिण अफगाणिस्तान इराण्याच्या ताब्यात असून काबूल पेशावर हा उत्तरेकडील भाग मोगलाच्या अकित होता

१७३७ त कंदाहारास नादिरशहाचा वेढा बसला तेव्हा कितीएक बडखोरांच्या टोळ्या काबूलकडे पळून जाऊ लागल्या त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी नादिरनें काबूलच्या मोगल सुभेदारास निरोप धाडले. सैन्यच ठिकाणावर नाही तर काबूलचा सुभा या बडखोरांना शासन कसे करणार ? पठाण लष्करांना चारण्याकरता दिल्लीकडे द्रव्याची याचना करण्यापलीकडे त्यानें काहीच केले नाही आणि ती दरबारातील खानडौरान वगैरे उमरावांनी धुडकावून लावली स्वत नादिरशहाने आपली गाऱ्हाणी दरबारच्या कानी घालण्याकरता वकील रवाना केले, त्याच्याशी सरळ जाबसाल न करता दरबारच्या मुत्सद्यांनी त्यांना वर्षभर नुसते घोळवीत ठेवले शेवटी निकरावर येऊन आपल्या वकिलास परत बोलावण्यासाठी नादिरने दूत पाठविले या दूताचा जलालाबादच्या ठाणेदारानें खून केला, तेव्हा त्याचा सूड उगविण्याकरतां नादिरशहा सैन्यानिशी हिंदुस्थानची वाट चालूं लागला

वर सांगितलेली सबब खोटी नव्हती तरी हिंदुस्थानावर चालून येण्यास नादिरशहास खरे कारण, आनंदराम मुखलिसने म्हटल्याप्रमाणे, पातशाहीची विपन्नावस्था हे होय बादशाहा राजधानीतील विलास सोडून जावयास नाखूष, दरबारात खुषमस्कऱ्याचा भरणा, राज्याच्या संरक्षणास आवश्यक असणारे सैन्य विस्कळित व निष्ठाहीन झालेले, जमाबंदीत गोंधळ, प्रांतात काय चालले याची राजधानीत खबर नाही अशी परिस्थिति पाहून कोणत्याहि परक्या राजाच्या तोंडाला पाणी सुटावे मग नादिरशहासारख्या महापराक्रमी सेनानीचे हिंदुस्थानाकडे लक्ष वेधलें यात नवल नाही

१७३८ च्या जून महिन्यात काबूल सर केल्यानंतर आपल्या पाठीमागे सर्व व्यवस्था करून ५५००० निवडक कझलबाशानिशी नादिरशहाने हिंदुस्थानकडे तोंड फिरविलें १४ नोव्हेंबरला खैबर खिंडीत पठाणांना अचानक गाठून त्याने हिंदु-स्थानचे प्रवेशद्वार हस्तगत करून घेतले ताबडतोब चार दिवसांनी तो पेशावरास पोहोचला नद्यांच्या उताराबद्दल माहिती मिळवून त्यानें पुढचा मार्ग धरला लाहोरच्या सैन्यास बगल देऊन १० जानेवारीस लाहोरपासून पाच मैलांवर दक्षिणेस त्याचा मुक्काम झाला लाहोरच्या सुभेदाराने शहर लढविण्याचा प्रयत्न केला, पण नादिरच्या धडाक्यापुढे लाहोरच्या सैन्यास फार वेळ टिकाव धरवेना १२ जानेवारीस कोटाच्या किल्ल्या घेऊन सुभेदार झकेरियाखान नादिरशहास शरण गेला व वीस लाख खंडणी कबूल करून त्यानें शहराचा बचाव करून घेतला

मुक्काम लाहोर येथें असता मोगल बादशहाने युद्धाची तयारी चालविली आहे, असें खात्रीलायक वर्तमान आले तेव्हा नादिरशहानें पिछाडीकडील डोंगरातील मार्ग, नद्यांचे उतार यांच्या बंदोबस्तासाठी ठिकठिकाणी तुकड्या ठेवून ता २६-१-१७३९ला लाहोर सोडले

काबूलचा पाडाव झाल्याची बातमी दिल्ली येथे गेल्या जुलैंत पोहोचली होती तरी दरबारांत सामसूम दरबारातील हिंदुस्थानी व तुराणी पक्ष एकमेकाला हाणून पाडण्याच्या चुरसोत मग्न असता, खैबरखिंडीतून नादिरशहा हिंदुस्थानात घुसल्याचें वर्तमान थडकले, तेव्हा कोठे फौजाची निगादास्त सुरू झाली रजपूत राजेरजवाड्यांना व मराठ्याना तातडीने बादशहाच्या साहाय्यास येण्याविषयी पाचारण करण्यात आले रघूजी भोसल्यावर निघालेल्या पेशव्यास खानदेशात हे फर्मान पोहोचले, तेव्हा " तोहमाशकुलीखान सार्वभौमावर आला आहे, यासमई पाच्छाची कुमक केल्यास राज्याचा लौकिक आहे त्याचे कुमकेस जावयाकरता माळव्यातील फौजा शिंदे, होळकर, पवार ऐसे पाठविणें[1] " असे बाजीरावाने चिमाजीआप्पास वसईस लिहून कळविले व कोकणातील सैन्याच्या आगमनाची वाट पाहात तो बऱ्हाणपुरावर राहिला

जमता जमता पाऊण लाखावर मोगलाचे सैन्य जमा झाले वजीर कमरुद्दीन, बक्षी खानडौरान व असफजाह निजामन्मुलक याच्या आधिपत्याखाली ता १०-१-३९ ला ही प्रचड सेना दिल्लीतून बाहेर पडली ता २७ला पादशाह पानपताजवळ सैन्यात येऊन दाखल झाला लाहोर शत्रूच्या हाती गेलेले म्हणून पुढे न जातां युद्धाच्या सोयीसाठी कर्नालचे भव्य मैदान निवडून मोगलानी छावणी केली व इराण्याची दिल्लीकडे जाण्याची वाट ते रोखून बसले तीस हजार सैन्यानिशी अयोध्या प्रातांतून लांब लाब मजली मारून सादतखान बादशाहाच्या सैन्यास सामील होण्यास निघाला होता, त्यास जलद मिळता यावे हाहि येथे छावणी करण्याचा एक उद्देश होता

इराणी व मोगल यांच्या झगड्याचा निकाल काय लागतो याकडे सर्व हिंदुस्थानचे लक्ष लागून राहिले. रोजच्या रोज बातमीपत्रे खेळू लागली ता १३-२-३९ च्या कर्नाल येथील युद्धाचा वृत्तात तत्कालीन पत्रात भरपूर मिळतो ती पत्रे समक्षेरकरून दिल्यास अस्थानी होणार नाही बाजीरावाकडे महमदशाच्या पाडावाची बातमी येताच त्याने ती बातमी सविस्तर आपल्या भावास कळविली तो लिहितो, "उत्तरेकडील वर्तमान तरी तोहमास्तकुलीखान लाहूर घेऊन पुढे आला दिल्लीहून महमदशाह पादशहा अमीरसहवर्तमान चाळीस पन्नास कोस पुढे गेले होते, येकदोन लढाया सामान्यच झाल्या त्यावर तोहमास्तकुलीखान याची कजलबासाची फौज, सादतखानाचे बुनगे खजिना येत होता, त्यांवर चालोन आली सादतखान अगोदर पातशाही भेटीस आले होते, त्यास फौजेचे वर्तमान कळताच सादतखान व खानदौरा त्यावर गेले. लडाई मोठी मातबर झाली ते समई सादतखान यास जित्त धरून नेले खानदवरा त्याचे येक भाऊ व लेक समेत मृत्यु पावले उमदे उमदे लोक बहुत पडले आणखी

१ ब्र च.

लष्करचे माणूस पाचसात हजार रणी पडले ऐसे युद्ध जाहल्यावरी दिल्लीचे फौजेने धास्त घेतली त्याचा जोरा बहुत पाहून निजामन्मुलुक याणी सल्याचा सदर्भ लाऊन आपण जाऊन भेटले पातशहास धरून द्यावे व आपले बरे करून घ्यावे हे दुष्ट बुद्धि चित्तांत आणून पातशाहासहि तोहमास्तकुलीखानाचे डेरियास घेऊन जाऊन भेट केली दुसरे दिवशी तोहमास्तकुलीखान महमदशाह पातशहाच्या डेरियास आले तेच समयी महमदशहास कैद केले निजामन्मुलुक व कमरदीखान यासहि कैद केले कुल पातशाहाचे व अमीराचे कारखाने जप्त केले सादत खान याबराबरी आपली फौज देऊन दिलीस पाठविले तेथे आपली द्वाही फिरविली मागाहून आपणहि दिल्लीस दाखल झाले दिल्लीची पातशाही एकाएकीच बुडाली या उपरी दक्षिणेस चाल करणार मोठे अरिष्ट आहे याची अगोदर तरतूद व पैरवी करावी आणि मातबर फौज जमा करून हिंदुस्थानची फौज सामील करून घ्यावी आणि चमेलीपलीकडेच लढाई घालून तिकडेच गुतवावे, इकडे पराश्रम होऊ देऊ नये, याकरिता या गोष्टीची तरतूद करणे ती करीतच आहो बऱ्हाणपुरीच मुकाम आहे "[२] नादिरशाहाची द्वाही फिरविली गेली, गजसिका चालला, पातशाहगर्दी झाली. याच्या पाठोपाठ दिल्ली येथे झालेल्या भयकर कतलीची वार्ता दक्षिणेत येऊन पोहोचली व सर्व हिंदुस्थान नादिरशहाच्या नावाने चळचळ कापू लागले पेशव्याचे सैन्य वसईवर अडकून बसल्यामुळे त्यास पुढे जाणे धोक्याचे वाटले बाजीरावाने पुन तातडीने निरोप पाठविला, " आम्ही अत पर बऱ्हाणपुरापुढ जात नाही बऱ्हाणपुराजवळच मुकाम करून राहून खानदेश प्राताचा बदोबस्त करतो वसईचा प्रसग उरकून आपण लौकर घाटावरी यावे पागेची पथके घाटावर आम्हाकडे पाठवावी जागा जागा परगणियात ठेऊन बदोबस्त केला जाईल चहू दिवसी वर्तमान पावते करणे. आपा! परराज्य राहिले तरी सर्वावरी आहे त्यास फार विचार मनात न आणता इकडील कार्याची पैरवी मनात आणून कर्तव्य ते करावे "[३]

नादिरशहा दिल्लीस येऊन दाखल झाला, त्याच्या नावे गजसिका चालू झाला, तेव्हा रजपूत, मराठे इत्यादि हिंदुसत्ताधीशाना विचार करणे प्राप्त आले रजपुताची सर्व भिस्त पेशव्यावर असून पेशव्याची फौज आपली फौज एकत्र करून, नादिरशहा अजमेरकडे आल्यास, त्याला कसून विरोध करावयाच्या योजना माडण्यात आल्या हिंदुस्थान हादरले पण मराठ्याचा आत्मविश्वास, धीर, ढळला नाही याचे प्रत्यतर धोंडो गोविंदाच्या पत्रात उत्तम मिळते तो पेशव्यास लिहितो, " तहमास्पकुलीस निजामाच्या नामर्दीने यश आले आता राहिले राजे त्यात मातबर सवाईजी त्याचा विचार स्वामीस विदित आहे त्यानी तहमास्पकुलीस मुबारकीची अर्जदास्त

२ पे द नि का १५ ७५ ३ पे द नि का १५ ७२

लिहिली आपले सलुखाचे विचारात आहे इकडे स्वामीयांनि बोलावितील जसा बनेल तसा प्रसग सपादून घेतील, त्यांनीचा प्रताप सवास विदित आहे स्वामी माळव्यात यावे अशी मसलत आहे यावे तेव्हा बहुत खबरदारीने मातबर फौजेने यावे तहमास्पकुली काही देव नाही जे पृथ्वीस कापून काढील जबरदस्ताशी सलूख करील परंतु स्वामीने पैरवी करून यावे आता सारे रजपूत व स्वामी एक जागा जालिया काही निकाल पडेल ''४

या सर्व मसलती जागच्या जागीच जिरल्या वसईजवळ पोर्तुगीजमराठ्याचे युद्ध निकरात आले असून दोन्ही पक्ष मारू किंवा मरू या निर्धाराने लढत होते पुन भरात आलेली मोहीम सोडून निघून जाण्याचे चिमाजीच्या मनात येईना वसईस फत्ते होऊन मराठी फौजा हिंदुस्थानात जाण्यास निघतात तो नादिरशाह परत फिरल्याची बातमी आली आता हिंदुस्थानात जाण्याचे कारणहि उरले नाही व मोहिमेचे दिवसहि सपत आले ब्रह्माणपुरापलीकडे न जाता बाजीराव परतला व जुलैच्या २७ला पुण्यास पोहोचला

१७३९ नंतर अवघ्या वीस वर्षांत मराठ्याची सत्ता बुंदेलखंड, आग्रा, दुआब, पटणा, पजाब व मुलतान या भागात झपाट्याने फैलावली हा नादिरशहाच्या स्वारीचा प्रभाव प्राणांतिक जखम झाल्यामुळे बादशाही इतकी क्षीण बनली की, मराठ्याना प्रतिकार करण्याची तिच्यात ताकद उरली नाही पण एक सामनेवाला सपला, तरी त्याहीपेक्षा वस्ताद दुसरा आखाड्यात उतरत आहे, त्याच्या बदोबस्तास वेळीच लागण्याचे मराठ्याच्या लक्षात आले नाही वायव्येकडील प्रवेशद्वार हस्तगत करून नादिरशहाने अफगाणिस्थानातील अब्दुल टोळ्याना हिंदुस्थानचा मार्ग दाखवून दिला व याच अफगाणाच्या अटकावामुळे मराठ्याचा हिंदुपदपादशाहीचा डाव नासला

---

४ इ स.

प्रकरण ८ वें

बाजीरावाच्या कार्याचें समालोचन

१७२०च्या सुरुवातीपासून १७४०पर्यंत वीस वर्षें बाजीरावाच्या आधिपत्याखाली मराठ्यांनी जो प्रचंड उद्योग चालविला त्याचें उद्दिष्ट व फलितार्थ काय हा प्रश्न साहजिकच मनांत उद्भवतो. तार्तरी, इराण व अफगाणिस्तान येथील आडदांड लोकांच्या झुंडीच्या झुंडींनीं हिंदुस्थानांत वायव्येकडून उतरावें, गांवेच्या गांवें उध्वस्त करीत दिल्लीपावेतों मुलुख बेचिराग करून परतावें हा क्रम हिंदुस्थानच्या इतिहासांत कित्येक शतकें अबाधित चालला होता. या परकीयांपैकीं विशेष धाडसी पुरुषांनीं परत न फिरतां हिंदुस्थानांत राहण्याचें ठरवून स्वतंत्र राज्यें प्रस्थापित करून या राज्यांची मर्यादा पूर्वेस बंगाल, दक्षिणेस नर्मदा, क्वचित प्रसंगीं कृष्णातुंगभद्रेपर्यंत नेऊन भिडवाव्या, या क्रांतींची पुनरावृत्ति अनेक वेळां होऊन गेली. सबक्तगीन पंजाबापर्यंत येऊन पोहोंचला, तर महमुदानें पंजाब, राजपुताना, काठेवाड, कनोज-पर्यंत स्वाऱ्या करून अपरंपार संपत्ति नेली. महमुदाच्या मागून आलेले पठाण तर स्थानिक होऊन राज्यकर्ते बनले. या पठाणांनाहि शह देणारे मोगल बादशहा होऊन गेले. पण या सर्वांचें आगमन वायव्येकडून झालेलें. दक्षिणेतून उत्तर जिंकण्याचा मराठ्यांचा प्रयत्न एका दृष्टीनें अपूर्वच समजला पाहिजे.

हा प्रयत्न अपूर्व भासला तरी अद्‌भुत किंवा अतर्क्य खास नव्हे. मराठी सत्तेचा उगम व विकास म्हणजे आकाशांत एकाएकीं धूमकेतु उद्भवून त्यानें अपाट्यानें अंतराळाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत धावत सुटावें, अशांतला एक प्रकार असा गैरसमज मुसलमान व इंग्रज इतिहासकार करून घेतात, ते केवळ सम्यग्ज्ञानाच्या अभावीं. ज्वालामुखीचा स्फोट होण्यापूर्वीं अनेक शतकें पृथ्वीच्या भूगर्भांत उष्णता तापत असते, असें भूगर्भवेत्ते सांगतात. याच न्यायास अनुसरून मराठ्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाचें बीज त्यांच्या सोळाव्यासतराव्या शतकाच्या इतिहासांत शोधलें पाहिजे. देवगिरीचें राज्य अल्लाउद्दीन खिलजीनें जिंकून घेतल्या-नंतर मुसलमानी सत्ता दक्षिणेंत प्रस्थापित झाली. १२०० पासून १३००पर्यंतच्या शंभर वर्षांच्या काळांत सर्व दक्खन यवनमय झाली. या यावनी अमलापासून आपली मुक्तता करण्यास मराठ्यांस तीनशें वर्षें लागलीं. या तीनशें वर्षांत बहामनी राज्याची शकलें होऊन ज्या शाह्या निर्माण झाल्या होत्या. त्यांत मराठे पुन्हा प्रामु-ख्यानें वावरूं लागले. फौजांत मराठे शिलेदारांचा भरणा होऊन दरबारांतहि मराठी मुत्सद्यांचें वर्चस्व अतोनात वाढलें. विजापूरचा मुरार जगदेव, गोवळकोंड्याचे

आकण्णामादण्णा, सुलतानाच्या विश्वासातले दिवाण असून त्याच्या सल्ल्याने सर्व सूत्रे हलूं लागली अशा परिस्थितीत मुसलमानाची सेवा करण्यापेक्षा स्वत व राजकीय सत्ता का चालवू नये, असा प्रश्न दक्षिणेतील हिंदूच्या अत करणात उद्भवणे स्वाभाविक होते गमावलेलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा समय सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीस आला असता नवीनच एक सकट क्षितिजावर डोकावू लागले या कृष्णमेघाची छाया आरभी जरी लहान भासली तरी आस्ते आस्ते या छायेनें सर्व आकाश भरून जाईल, हे मराठ्यांतील द्रष्टयास कळून चुकले हे नवीन सकट म्हणजे मोगलाच्या उत्तरेकडून दक्षिणेत सुरू झालेल्या स्वाऱ्या अकबराने खानदेश जिंकून आत तोंड पाडले अकबरामागून जहागीरशहाजहानानी वऱ्हाडअहमदनगरची राज्ये नामशेष केली तेव्हा मोगलाच्या सर्वभक्षक चढाऊ धोरणास तोंड देण्याचा मराठ्यानी चग बाधला शिवाजीच्या नेतृत्वाखाली मराठे नवीन जोमाने व नवीन उल्हासाने भारले गेले व मराठी राष्ट्राचा उदय झाला शिवाजीने मराठ्याचे राष्ट्र सघटित केले, याची साक्ष एकच गोष्ट देते आणि ती म्हणजे औरगजेबाशी घनघोर झगडा करून मराठ्यानी स्वातंत्र्य कायम टिकविले या प्राणांतिक झगड्यात मराठ्याचे राज्यतत्र खिळखिळे पडले तर मोगल साम्राज्याची जीवनशक्ति पार आटून गेली

अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस ही परिस्थिति दृष्टीस पडते मार खाऊन मोगलानी महाराष्ट्रातून पाय माघारा घेतला मराठे विजयी झाले होते पण या विजयाचा पूर्ण फायदा घेण्याकरता त्याना स्वत च्या घराची घडी नीट घालण्याची जरूरी होती देशातील अराजकता मोडून शातता प्रस्थापित करावयाची, बेचिराख झालेल्या प्रदेशाची जोतपात करावयाची, उद्योगधद्याना उत्तेजन देऊन देशाची सपत्ति वाढवावयाची, खिळखिळे पडलेले राज्यतत्र (Government) भरभक्कम पायावर उभारून राष्ट्रात नवचैतन्य उत्पन्न झाले होते, त्याला योग्य दिशा दाखवावयाची, ही कामगिरी बजावणे राष्ट्रास अत्यावश्यक होते अशा प्रसगी स्वकर्तव्याची जाणीव असणारा, जोमदार, सर्वांस काबूत ठेवून काम बजावून घेणारा, तडफेचा पुढारी राष्ट्रास हवा होता देशभर पसरलेले कलहप्रिय सरदार, जहागीरदार व शिलेदार याच्या स्वार्थप्रवण बुद्धीस मुरड घालून राजसत्ता भरभक्कम पायावर उभी करावयाची व त्यानतर पाऊल पुढे टाकावयाचे हा या वेळी खरा मुत्सद्देगिरीचा, दूरदर्शीपणाचा मार्ग होता या वेळी साताऱ्याच्या गादीवर अधिष्ठित झालेल्या शिवाजीच्या वशजाकडून हा मार्ग चोखळला जाण्याचा सभव नव्हता मुळापासून दुबळ्या स्वभावाचा असल्यामुळे सर्व सरदारावर वचक बसविणे शाहूस बनले नाही व मोगल साम्राज्याबद्दल अत करणात अवास्तव आदर वसत असल्यामुळे औरगजेबाचा पाडाव करून मराठ्यानी सपादन केलेल्या विजयाचा राष्ट्रास पुरेपूर फायदा करून देता आला नाही राष्ट्राच्या नडी, गरजा काय आहेत याचे या पुरुषास आकलन झाले नाही त्याच्या सुदैवाने

त्यास साहाय्यक मात्र मोठे धाडसी व कार्यक्षम मिळाले हरएक अडचणीतून साम-दामदंडभेदांनी मार्ग काढल्यामुळे शाहूमहाराजाची बाळाजी विश्वनाथावर बहाल मर्जी बसली व प्रधानपतावर सर्व कारभार सोपवून या पुरुषाने आपले आयुष्य शांतपणे साताऱ्यास घालविले साहजिकच राष्ट्राचे नेतृत्व शाहूस लाभले नाही ते नेतृत्व व त्याबरोबर राजसत्तेचे सर्व अधिकार हळू हळू न कळत पेशव्याच्या हातात गेले पेशवे काही झाले तरी महाराजांचे नोकर राजसत्तेस असणारा नैतिक पाठिबा पेशव्याच्या सत्तेस प्राप्त झाला नाही सर्व राष्ट्रास शिस्तीच्या लोहमय रज्जूंनी जखडणारा पुढारी न लाभल्याने शिवाजीच्या मृत्यूनंतर एकतंत्री राजसत्ता भग्न पावली ती कायमचीच शिवाजीचे एकमुखी राज्य मोडून त्याऐवजी अनेक बलाढ्य सरजामदार, जहागीरदार याच्या हातात राजसत्ता विभागलेले राष्ट्र निर्माण झाले शाहूचे अष्टप्रधानमंडळ शिवाजीच्या मंडळाचे अत्यंत विकृत स्वरूप होते साताराच्या आसपासचा टापू स्वतः कडे राखून, राहिलेले सर्व स्वराज्य लहानमोठ्या सरदारांत जहागिरी म्हणून विभागण्यात आले दक्षिणच्या सहा सुभ्यातून चौथसरदेशमुखीचा वसूल गोळा करण्याचे हक्क बादशाही फर्मानाने प्राप्त झाले, त्याचीहि वाटणी याच तत्वावर झाली पेशव्याकडे बागलाण, खानदेश, माळवा, सेनापतीकडे गुजराथ, अहमदाबाद, फत्तेसिंगाकडे कर्नाटक, प्रतिनिधीस निराकाठचा प्रदेश, सरलष्कर यास गंगथडी, अशी कार्यक्षेत्रे नेमून देण्यात आली पेशवा, सेनापति इत्यादि संज्ञा नावाला राहिल्या वास्तविक सर्वजण बलाढ्य सरजामदार (Feudal barons) बनून आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे फौजफाटा बाळगून आपल्या अमलाच्या मर्यादा विस्तृत करण्याच्या मार्गास लागले दसरा संपताच या सरदारांनी फौजा जमवून स्वारीस निघावे, चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली मोगलाई अमलातून सैन्य फिरवावी, जमा होईल तितका पैका जमा करून मृगसालाच्या आरंभी परतावे हा क्रम सर्रास सुरू झाला राष्ट्रहितापेक्षां स्वतः चे हित कसे साधता येईल, या प्रवृत्तीचे संवर्धन या नवीन सरजामी पद्धतीने होऊ लागले

मोगल बादशाहीच्या कमकुवतपणाने तर या वृत्तीस ऊतच आला बलिष्ठ मराठे सरदारांनी चौथसरदेशमुखीच्या नांवे दाही दिशाना एकच दंगल उडवून दिली व आपल्या संस्थानांच्या मर्यादा वाढविण्यास सुरुवात केली या कार्यसिद्धीकरता लागणाऱ्या साधनाची महाराष्ट्रात या वेळी अत्यंत विपुलता होती मोगलाशी २५-३० वर्षे चाललेल्या घोर झगड्यात हजारो सैनिक युद्धाचे शिक्षण घेऊन तयार झाले होते पोट भरण्याची व द्रव्यलाभाची आशा दिसतांच वाटेल तेथे बिनधोकपणे उडी घेण्याची त्याची तयारी होती बादशाही फौजांना दमविलेल्या या सैनिकाना सेनानायकाची कायती वाण होती आणि त्याना इष्ट स्थळी पोहोचविणारा सेनानी मिळाला बाजीराव जन्माने ब्राह्मण असेल पण क्षात्रतेज त्याच्या रोमारोमांत

भरले होते ' सदव शिपाईगिरीत धुद ' असेच बखरकाराने त्याचे वर्णन केले आहे पायात वड बूट नाही, अगात केवळ रकटे झालेले कोट विजार, थडीहिवापासून निवारण करण्यास तबूडेऱ्याचा पूर्ण अभाव अशा अर्धपोटी सैन्यासह आल्प्समधून धनधान्यानी समृद्ध असलेल्या इटालीच्या मैदानात उतरणारा नेपोलिऑ व हजारो अर्धपोटी अर्धनग्न राऊतास घेऊन उत्तर दिग्विजयास निघालेला बाजीराव यात विलक्षण साम्य दिसून येते दिवसाला ४० मैलाची मजल म्हणजे त्याला पोरखेळ वाटे मोहीमशीर राहून सैनिकाबरोबर काळ घालविणे हा त्याचा खरा आनद कष्टाची त्याने कधीच पर्वा केली नाही वेळ पडल्यास नुसत्या कादाभाकरीवर किंवा हुरड्यावरच तो भागवीत असे

दक्षिणच्या सहा सुभ्याच्या चौथसरदेशमुखीची फर्माने बाळाजी विश्वनाथाने मिळविली पण कागदी हुकुमाने परमुलखातील वसूल होण्याचे ते दिवस नव्हते फर्मानापाठीमागे शस्त्राचा जोर असेल तरच ठिकठिकाणच्या जमीदाराकडून काही पदरात पडण्याचा सभव मराठ्याना सहज रीतीने वसूल न देता आणता येतील तितके अडथळे मोगल अधिकाऱ्यानी आणावे ही वृत्ति ओळखून शाहूमहाराजानी आपल्या सरदारात दक्षिणच्या सुभ्याची वाटणी केली सैन्य जमवून ही कामगिरी स्वत महाराजानी पार पाडण्यास हरकत नव्हती, पण महाराज छत्रपति बादशहाच्या तोलाचे, क्षुद्र जमीदार सुभेदार याच्या विरुद्ध मोहीम चालविणे त्याच्या इभ्रतीला शोभण्यासारखे नव्हते म्हणून सरदाराना स्वतत्र टापू आखून देण्यात आले व त्यात प्रत्येकाने आपल्या मगदुराप्रमाणे धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली

पेशव्याच्या वाटणीस बागलाण खानदेशकडील मुलुख आला व खानदेश बागलाणातून फौज फिरविता फिरविता पेशव्याने माळव्यात प्रवेश केला शाहूच्या अमदानीच्या सुरुवातीस मराठी साम्राज्याचा विस्तार कर्नाटकच्या बाजूस दक्षिणेस न होता उत्तरेस का झाला या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर या प्रदेशविभागणीच्या व्यवस्थेत सापडेल अलोट धनलाभाच्या आशेने बाजीरावासारखा धडाडीचा सेनानायक मिळताच त्याच्या निशाणाखाली सैनिक जमा होण्यास वेळ लागला नाही येद्याजी मतकर, सताजी मोरे, राणोजी शिदे, मल्हारराव होळकर, पवार बधुत्रय उदाजी तुकोजी जिवाजी, घाटगे, घोरपडे, कदम, बाडे, भोसले, जाधव, चितळकर, रणदिवे, रणनवरे असे शेकडो नामांकित पथक्ये पेशव्यास सामील झाले बागलाण खानदेशच्या भागातून चौथसरदेशमुखीचे हक्क गोळा करण्यास पेशव्यास वेळ लागला नाही याच सैन्यानिशी नर्मदा उतरून पेशव्याने माळव्यात प्रवेश केला उत्तरेकडील कार्यक्षेत्र पेशव्याचा विभाग ठरल्यामुळे माळव्यात काबीज केलेला प्रदेश आपल्या जहागीरदाखल सर्वथैव आपल्या ताब्यात राहणार, त्यात इतराचा वाटा नाही, यासबधी निखालस खात्री असल्यामुळे प्रतिवर्षी उत्तरेस पेशव्याचे पाऊल पुढे पडत गेले.

उलट भागानगर, कर्नाटक या दक्षिणेकडील प्रांताची कामगिरी ज्यांच्या वाट्यास आली त्यांच्यात पेशव्याचे कर्तृत्व, पेशव्याचा पराक्रम यांचा अभाव असल्यामुळे दक्षिणेस मराठी सत्तेचा प्रसार होण्यास कालावधि लागला दोनचार वर्षांनी जुजबी फौजा पाठवून थोड्याफार वसुलावर संतुष्ट राहावे या वृत्तीने फत्तेसिंग भोसले, प्रतिनिधि यांचे तेज कमी होत गेले पेशवा धडाडीने माळवा, राजपुताना, बुंदेलखंड या भागांतील एका मागून एक प्रांत आक्रमण करीत असता महाराजांजवळ राहून पेशव्याची नालस्ती करून स्वत.चा उत्कर्ष साधण्याचा प्रतिनिधिसुमंतप्रभृतींचा प्रयत्न चाले फौजफाटा बाळगून सामर्थ्यवान् झालेल्या पेशव्यास काबूत आणण्याचा हा मार्ग खचित नव्हे सैन्ये जमा करून पेशव्यास नवा मुलूख संपादन करता आला तसे यांना करण्यास कोणाची हरकत होती ? कोणी हि फौज उभारावी, मोहीम करून द्रव्य मुलुख साधावा, असे ते दिवस होते महाराजांजवळ राहून पेशव्याच्या उत्कर्षाबद्दल खंती दर्शवून पेशव्याचा उद्योग हाणून पाडू असा जो या मंडळींचा समज होता तो चुकीचा होता पेशव्यासारख्या डोईजड सरदारास हटकण्याचे सामर्थ्य महाराजांत उरले नव्हते मुलगा मोठा झाल्यावर बाप त्यास टाकून बोलावयास भितो तशांतील हा प्रकार होता महाराजांचे आसन सर्वस्वी पेशव्यांने स्थिर केले, त्याच वेळी महाराज पेशव्याच्या आहारी गेले महाराजांत तडफ असती उद्योग असता, करारीपणा असता, तर पेशव्यास दाबात ठेवणे कठिण नव्हते पण राज्यधुरा स्वत वाहणे महाराजास बनले नाही अठराव्या शतकांतील विस्तार पावणारे मराठ्यांचे साम्राज्य शाहू छत्रपतींचे राज्य नसून त्यांच्या पेशव्याची वाढती जहागीर होती वृक्षाचा आधार घेऊन जीव तगविणाऱ्या वेलीने शेवटी त्या वृक्षास पूर्णपणे वेढून टाकावे तद्वत् पेशव्याने कालांतराने छत्रपतीस ग्रासून टाकले

पण या मुद्याचा सध्या जास्त विचार करण्याची जरूर नाही पेशव्याकरता योजिलेले कार्यक्षेत्र उत्तरेस असल्यामुळे या बाजूस मराठी राज्याचा विस्तार झपाट्याने झाला बखरकाराने मात्र या प्रसंगास अनुलक्षून घातलेला संवाद बुद्धीला न पटण्यासारखा आहे " कर्नाटकची मसलत आहे ती प्रतिनिधीने संभाळावी हुजरात व मोठे सरदार यांतील कोणीतरी रवाना होऊन मसलत झाली म्हणजे सहज साध्य होईल पादशाही कमजोर जाहली आहे, कांही जीव राहिला नाही, बखेडे बहुत जाले आहेत, पादशाह आमचे कुमकेने पादशाही रक्षावी असे इच्छून आहेत " असे पेशव्याचे शब्द ऐकताच महाराज बहुत संतुष्ट होऊन बोलिले, " बाळाजीपंतनानांच्या उदरी तुम्ही जन्मला हे युक्त आहे तुम्हासारिखे कत पदरी असतां हिमालयापलीकडील दुसरे किन्नरखिंडीचे राज्य साधतां येईल मग या मसलतीचे काय अशक्य आहे ? तुम्ही हिंदुस्थान प्रांती जावे इकडील सर्व सरदार व हुजरात व मानकरी फौज आहे तेव्हा निजामुल्मुल्क याने शोखी केल्यास पाहता येईल व कर्नाटक

प्रांतीही फौज रवाना करून सोडतां येईल" पेशव्याचे आवेशपूर्ण भाषण व त्यावरील महाराजांचे तितकेच वीर्यशाली उत्तर यांनी दरबारातील मुत्सद्दी गप्प बसले असतील पण त्यांचे समाधान खचित झाले नसेल. कर्नाटकचा प्रांत म्हणजे गोवळकोंडा, विजापूरची जुनी राज्ये. दक्षिणेस येताक्षणीच औरंगजेबाने धडाक्यासरशी ही दोन्ही राज्ये खालसा केली व मराठ्यांविरुद्ध मोहीम चालू केली. जुनी राजवट जाऊन नवे राज्य आले म्हणजे नवा अमल दृढ होण्यास कांही काळ जावा लागतो. मराठ्यांशी चाललेल्या झगड्यामुळे या प्रदेशांत मोगलांचा अमल बसविण्यास अशी संधि आलीच नाही. मोठाली नाक्याची शहरे सोडली तर हा कर्नाटकाचा प्रदेश उघडा पडला व त्यात नावापुरतेच मोगलांचे अधिराज्य मान्य केलेले अनेक पाळेगार गढीबंद होऊन राहिले. एकजूट नसल्यामुळे या क्षुद्र पाळेगारांचा पाडाव करणे मराठ्यांना सोपे होते. कडप्पा, सिरे, सावनूर, बकापूर व धारवाड या ठिकाणी मोगल फौजदार होते, पण दिल्लीकडून मदत मिळण्याचा यत्किंचित संभव नसता मराठ्यांविरुद्ध टिकाव धरण्याइतका त्यांचा जोर नव्हता. एकदरीत भौगोलिक सान्निध्य, विस्कळित झालेली राजकीय स्थिति या सर्व गोष्टी कर्नाटक काबीज करण्यास मराठ्यांना अत्यंत अनुकूल होत्या. पेशव्यासारखा धडाडीचा सरदार कर्नाटकच्या बाजूस उद्योग चालविता तर अल्पायासाने अल्पकाळांत कर्नाटक मराठी राज्यांत समाविष्ट झाले असते. पण कर्नाटकची मसलत ज्यांच्याकडे सोपविण्यात आली त्यांना कीर्तिलाभापेक्षा शरीरस्वास्थ्याची ज्यास्त काळजी होती. कर्नाटकची मसलत फत्तेसिंगाच्या हातून आटपेना, तेव्हा प्रतिनिधीस सांगण्यात आली. प्रतिनिधीनंतर सात लाखाला बाबूजी नायकाने ही मामलत घेतली, पण त्यात बदनक्ष होऊन नायकास परतावे लागले. इतके होते तो १७५० साल आले. शाहू छत्रपति कालवश होताच सर्वांस बाजूस सारून आपल्या नावे पेशव्याने कर्नाटक करून घेतले.

याच्या उलट स्थिति मोगली साम्राज्याच्या उत्तरेकडील प्रांताची होती. मोगल साम्राज्य हे जुनाट वृक्षाप्रमाणे आतून पोखरून गेले आहे, फांद्यावरती कुऱ्हाड न चालविता बुंध्यावरच चालवावी म्हणजे अल्प प्रयासाने कार्य होईल या बाजीरावाच्या विचारसरणीत वस्तुस्थितीचा विपर्यास होता. साम्राज्य घसरणीस लागले म्हणजे प्रथम दूरच्या प्रांतावरील पकड नाहीशी होते व असल्या भागाचे लचके तोडणे सोईचे पडते. बुंध्यावर घाव घालण्यांत बाजीरावाने घिसाडघाईच केली असे म्हणावे लागते. एक तर मोगल साम्राज्यवृक्ष जुनाट झाला असला तरी तो बाल्यावस्थेत असलेल्या मराठी राष्ट्राने घाव घातल्यास उन्मळून पडेल इतका शुष्क, कुचकामी झाला नव्हता. निजामासारख्या घरालगतच्या शत्रूचा बंदोबस्त करण्यापूर्वीच साम्राज्यावर हल्ला चढविणे मुत्सद्देगिरीस सोडून होते. उत्तरेकडून निजामास पायबंद देण्याकरता पेशवा उत्तरेत शिरला या म्हणण्यात हाशील नाही. निजामाबद्दल

दिल्ली दरबारला कधीहि आपुलकी वाटली नाही निजामाच्या भवितव्यतेबद्दल दिल्ली दरबारच्या मनात बेफिकिरीशिवाय दुसरी भावनाच नव्हती बाजीराव उत्तरेस असला तरी निजामाच्या हालचालींसबंधी नेहमी सावध असे व शेवटी निजामाच्या कारवाईमुळे माळव्याच्या सनदांची प्राप्ति लांबणीवर पडली भोपाळवर निजामाचा पाडाव झाला, पण त्याची शक्ति खच्ची झाली नाही मराठे शिलेदारांच्या पराक्रमास कर्नाटकात भरपूर वाव मिळून कर्नाटकच्या द्रव्यनदीच्या पाण्याने मराठी साम्राज्यवृक्ष जोराने फोफावला असता दूरच्या प्रांतांवरील बादशाही नियन्त्रण ढिले होत चालले तरी बादशाही हाताखाली घेऊन सर्व हिंदुस्थानचा कारभार आवरण्याची ताकद मराठ्यात येण्यास अवकाश होता चवाख शिरराम्य वाढ पुरती होण्यापूर्वीच गाठीस जोडावे अशातला हा प्रकार झाला खुद्द शाहूदरबारात याबद्दल अनेक वेळां वाटाघाट चाले अशाच एका प्रसंगाची हकीकत पुरंदरे पेशव्यास लिहून कळविते –

" दक्षिण प्रांतीच्या मनसब्याची कल्पना आमच्या चित्तात येऊन राजश्री गोविंदराव चिटणीस यांसी सांगून महाराजास हटकविले ते वेळेस राजश्री शाहूमहाराज बोलले की, विचार उत्तम आहे महाराजाच्या मनात आले आहे की, स्वामीच्या (पेशव्याच्या) चित्तात उत्तरेकडील भर भरला आहे तो मनसबा तुम्ही करालच व फौजा जातात याणी मोगलाची व मुलकाची हुद्द (?) घेतल्यामुळे हावभरी होईल आणि केवळ दिल्लीस ढेहा लावली म्हणजे कोणे वेळेस नाही कोणे वेळेस तरी अरिष्ट येईल स्वामीस नका म्हणावे तरी फौजेस पोट भरावयास जागा नाही यामुळे आपण (पेशवा) काही आइकणार नाहीं यास्तव कर्नाटकप्रांत आपले स्वाधीन करावा म्हणजे निकडील अरिष्ट वारेल व फाजहि मातबर पदरी होईल असा विचार आहे परंतु सामादिकास विचार पुसता काही दक्षिणप्रांत स्वामीच्या तालुका द्यावा हे कदापि सांगणार नाहीत तेव्हा केवळ खावदानीच शुभाशुभ विचार करून साहेब येल्ल्यारीनें करणे ते करावे, तेव्हाच होईल तरी होईल यास्तव इतका प्रसंग घडोन मनसबा सिद्धीस जाईल न जाईल, परंतु स्वामीचे हस्त गालीब आहेत व राजश्रीच्या चित्तात तिकडील अरिष्टाचे भय याजमुळे कार्य जाहले तरी होईल अशास स्वामीच्या चित्तात उत्तरेकडील मनसब्याच्या विचार पूर्ण आला असेल यास्तव या गोष्टीचा विचार ध्यानात येणार नाही तर उत्तर प्रांतीचा एक परगणा व दक्षिणेकडील एक गाव ऐसा बराबर आहेत, फौजा तिकडे जातात, त्यास पैका मिळतो तो कळतच आहे व तो मुलुख मोगलाचे जोडी आहे यास्तव दक्षिण प्रांतीचा तालुका स्वामीस जाहल्यास उत्तमच आहे हा विचार स्वामीच्या चित्तात न ये असा नाही आधी घडून होणेच मुष्कील, कदाचित् एथील विचार घडून आला तर लक्ष प्रकारे करावा "

परिस्थिति तितकीशी अनुकूल नसता पेशव्याने जे यश संपादन केले, त्यातच त्याच्या युद्धनीतिनैपुण्याची साक्ष आहे पेशव्याच्या लढाईतील डावपेचाचे भरपूर

विवेचन आतापर्यंत होऊन गेले आहे त्याची पुनरावृत्ति करण्याचे कारण नाही अठराव्या शतकातील सुप्रसिद्ध इंग्रज इतिहासलेखक रॉबर्ट ऑर्म याने एके ठिकाणी मराठी लष्कराच्या हालचालींसबंधी काढलेले उद्गार अगदी यथार्थ आहेत तो लिहितो—

'The strength of their armies consists in their numerous cavalry, which is more capable of resisting fatigue than any in India, large bodies of them having been known to march fifty miles in a day They avoid general engagements and seem to have no other idea in making war but that of doing as much mis chief as possible to the enemy's country This they effect by driving off cattle destroying the harvest burning the villages and by exercising such cruelties as make the people of the open country take flight on the first rumours of their approach The rapidity of their motion leaves the prince with whom they wage war little chance of striking a decisive blow against them or even of attacking with effect any of their detachments Hence the expense of maintaining an army in the field against the Marathas with very little probability of ever fighting such an enemy, and the greater detriment arising from the devastations they commit generally induce the governments they attack to purchase their retreat with money '

मराठी लष्कराच्या अंतर्गत व्यवस्थेसंबंधी दोन शब्द येथे सांगणे अनाठायी होणार नाही बाजीरावकालीन मराठ्यांचे सैन्य निर्भेळ देशी लोकांचे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही सैन्यात मुख्यत भरणा शिलेदारांचा असून यापैकी फारच थोडे पेशव्याच्या खास पागेकडे होते बहुधा मराठा राऊत नामांकित पथक्याच्या पदरी राही व त्या पथक्यामार्फत राउतास पगार मिळे दसरा झाल्या नंतर पेशवा मुहूर्ताने प्रस्थान ठेवी व जलद येऊन मिळण्यास ठिकठिकाणच्या शिलेदारास पत्रे रवाना होत राउतास दरमहा १० पासून १५ पर्यंत पगार मिळे व यातच त्यास जनावराचे भागवावे लागे पण शत्रुमुलखात शिरल्यापासून कहीकबाड दाणावैरण बाहेरच्या बाहेर मिळवण्याच्या मराठ्यांच्या पद्धतीने या पगारातून बचत झाल्यास नवल नाही सामान्य राउताचे जनावर निराकारचे, दिसण्यात बेताच असे व किंमतहि १००-१५० च्या सुमारास असे शिलेदाराची घोडी मात्र अस्सल तुर्की अरबी असून ५००, ७०० पासून १२शे पर्यंत मोलाची असत स्वत ची नसेल इतकी काळजी मराठा शिलेदार आपल्या जनावराची घेई. निकराच्या हल्ल्यात घोडी गारद झाल्यास पेशव्याकडून भरपाई मिळाल्याचे कित्येक उल्लेख रोजनिशीत आहेत मराठ्यांचे अश्वारोहणाचे कसब पाहून इंग्रज ग्रंथकारांनी आश्चर्य प्रगट केले आहे.

भरधाव घोडा एकदम थाबवणे, गिरकी घेऊन जनावराचे तोंड वाटेल त्या दिशेला फिरविणे इत्यादि गोष्टी सरावाने मराठे शिलेदारास सहज साधत शिलेदाराजवळ क्वचित प्रसगी बदूक असे पण त्याचे आवडते हत्यार म्हणजे लाब भाला व तलवार. भरधाव घोड्यानिशी मराठी शिलेदार शत्रुसैन्यावर तुटून पडले (Shock action) म्हणजे त्याच्या माऱ्यापुढे शत्रूचा टिकाव लागत नसे

मराठी सैन्यात हत्ती बाळगले तरी वैभवाची खूण म्हणून, मोहिमेवर लढाईच्या कामात त्याचा क्वचितच उपयोग झाला आहे पानपतच्या शेवटच्या दिवशी सदाशिवरावभाऊ व विश्वासराव गजारूढ झाले व हत्तीवरच जेजालाची गोळी लागून विश्वासराव ठार झाला स्वत बाजीरावाने सर्व मोहिमा घोड्यावरच चालविल्या १७२८ च्या मोहिमेत चिमाजीची स्त्री त्याच्याबरोबर होती व दोघानी नर्मदा क्षिप्रातीरी दाने केली त्याप्रमाणे १७३६ च्या मोहिमेत काशीबाई नवऱ्याबरोबर उत्तरेस गेली असले तुरळक प्रसग सोडले तर बाजीरावाच्या काळात मराठ्यानी बायकामुलाचा लवाजमा बरोबर बाळगल्याचे दिसत नाही पालख्याचा उपयोग जखमी माणसास व स्त्रियास वाहून नेण्याकरता होई सरदारी प्राप्त झाली म्हणजे सरदारास जो मानमरातब होई त्यात पालखीचा मान मोठा समजला जाई १७३६ त जयसिग-बाजीरावाची भेट सन्मानाने झाली, तेव्हां जयसिगाकडून मौल्यवान् पालख्या पेशव्यास प्राप्त झाल्या भारबारदारीकरता व साटणीकरता उटाची योजना असे मोगलाप्रमाणे अवजड तोफखाना पेशव्याने बाळगला नाही यात नवल नाही कारण जड तोफामुळे मराठ्यांच्या अनिरुद्ध सचारास अडथळा झाला असता जड तोफखाना गैरसोईचा पण हलका जलद हालचालीत जवळ बाळगता येईल असा तोफखाना पेशव्याच्या मोहिमा यशस्वी होण्यास अत्यत जरूर होता पेशव्याची मुख्य भिस्त राउत व त्याच्या भाला-तलवारीवर मोठमोठ्या दौडी मारून शत्रूस हैराणगत करावयाचे, आपल्या हाकेटकेत शत्रू आला का त्याला वेढून दाणापाणी वैरण बद करून त्याची उपासमार करावयाची हे बाजीरावाचे मुख्य डावपेच होय उपासमारीने बगषास जैतपूर सोडावे लागले व याच अडचणीत सापडल्यामुळे अत्यत अपमानकारक अटी मान्य करून निजामाने भोपाळातून निसटते घेतले या दोन्हीतिन्ही युद्धात तोफांच्या अभावी पेशव्याच्या कौशल्याच्या हालचाली व्हाव्या तितक्या परिणामकारक ठरल्या नाहीत निजामाने तर तात्पुरत्या वाटेल त्या मागण्या मान्य करून सैन्यानिशी दिल्ली गाठताच मराठ्यास वाटाण्याच्या अक्षता दिल्या शत्रूस वेढून जलदीने फडशा पाडला तरच शत्रूवर मात करता येणे शक्य असते विलब लागल्यास शत्रूस कुमक येण्याचा सभव असल्यामुळे मारक तोफखाना जवळ उभारणे कोणत्याहि विजिगीषु सेनानीचे पहिले कर्तव्य ठरते तोफखाना जवळ नसल्यामुळे बाजीरावास प्राप्त झालेल्या सधीचा परिपूर्ण फायदा करून घेता आला नाही एकच स्वारी करून नादिरशहा दिल्लीची अलोट

संपत्ति घेऊन देशास जातो, तर पधरावीस वर्षे सतत मोहिमा चालवून कर्जापायी कपाळ छिनत चालले असे पेशव्याचे रडगाणे चालते योजिलेले कार्य निखालस पार पाडण्याचे मराठ्याच्या स्वभावास वावडे दिसते थोडेसे जास्त कष्ट पडतील म्हणून तो मार्ग टाळून सुलभ रीत्या यशप्राप्तीकडे दृष्टि ठेवल्याने मराठ्याच्या कामगिरीस टिकाऊपणा प्राप्त झाला नाही मारखा शत्रूशी झुंजत असता बाबर जर तोफखाना उभारू शकतो तर पेशव्यास साधने अनुकूल असता तोफखाना तयार करणे कठिण नव्हते कोकणपट्टीच्या किनाऱ्यावर शभरावर वर्षे व्यापार करीत असलेल्या फिरंग्याजवळून शस्त्रास्त्रे करण्याची कला आत्मसात् करण्याचे पेशवा मनात आणता तर त्याचे उद्देश तात्काल सिद्धीस जाते दारूगोळ्याच्या बाबतीत पेशव्याने गर्हणीय दुर्लक्ष केले असे म्हणणे प्राप्त होते फार दूरवर दृष्टि न पोहोचविता आजचा प्रसंग साजरा करावयाचा या वृत्तीला बाजीराव अपवाद नव्हता चढाईचे धोरण स्वीकारून, गनिमी काव्याने, सामर्थ्याने वरचढ असलेल्या शत्रूवर मात करता येते हे त्याने सिद्ध केले, तरी हॅनिबॉल, मार्लबरो, नेपोलिओ या नामांकित सेनानायकाच्या मालिकेत त्याचे नाव न शोधता त दुय्यम दर्जाच्या सेनाग्रणीत शोधले पाहिजे प्राप्त झालेल्या साधनाचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणे हा गुण दुर्मिळ तर खराच, पण बिकट परिस्थितीत साधने निर्माण करून परिस्थितीवर आरोहण करतो तो केव्हाहि थोर ठरतो डोंगरमाथ्यावरील अवघड जागा निवडून तटबंदी घालून किल्ल्याच्या आश्रयाने शिवाजीमहाराजानी विजापूर व मोगल बादशहा यास दमवून महाराष्ट्रास स्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले बादशाहीची सूत्रे हातांत घेऊन स्वराज्याचे साम्राज्यात परिवर्तनसमयी नूतन साधने निर्माण करून देणे बाजीरावास झेपले नाही

पण त्याने बाजीरावाची योग्यता कमी होत नाही तो पेशवेपदावर आला त्या वेळी यादवीने देश छिन्नविच्छिन्न झाला होता त्याच्या मृत्युसमयी मराठी राज्याने साम्राज्याचा मार्ग आक्रमावयास सुरुवात केली होती शिवाजी जर स्वराज्यसंस्थापक, तर बाजीरावास साम्राज्यसंस्थापक म्हणावयास हरकत नाही स्वकीयाचा विरोध, दरबारातून मार्गांत वारंवार येणारे अडथळे, निजामाची कारवाई या सर्वांस पुरून माळवा-बुंदेलखडात या पुरुषाने मराठ्याची सत्ता प्रस्थापित केली पानपतच्या पराजयानंतर पंजाब, अकबराबाद व दुआब यातून मराठे मागे हटले, पण माळवा बुंदेलखंड कायम राहिले, यातच बाजीरावाने उभारलेल्या इमारतीच्या स्थैर्याची साक्ष आहे

परिशिष्ट १

पेशवेदप्तरातून निवडलेले कागदपत्र भाग १३, १४, १५ यांतील पत्राच्या तारखा बरोबर लावल्या गेल्या नाहीत अभ्यास करण्यापूर्वी त्या तपासून घेतल्या पाहिजेत अभ्यासकाला उपयोगी पडेल या समजुतीने खाली दुरुस्त केलेल्या तारखाचा तक्ता जोडला आहे याशिवाय कित्येक तारखापुढे असलेली प्रश्नार्थक चिन्हे अनावश्यक आहेत हे तात्काळ ध्यानात येते

पे द नि. का. १३

पत्र न	दुरुस्त केलेली तारीख
३	January १७२३
४	३-३-१७४१
११	१७२६
४१	२८-१-१७२९
४८	१८-३-१७३६
४९	७-५-१७३६
५०	७-५-१७३६

पे द नि का १४

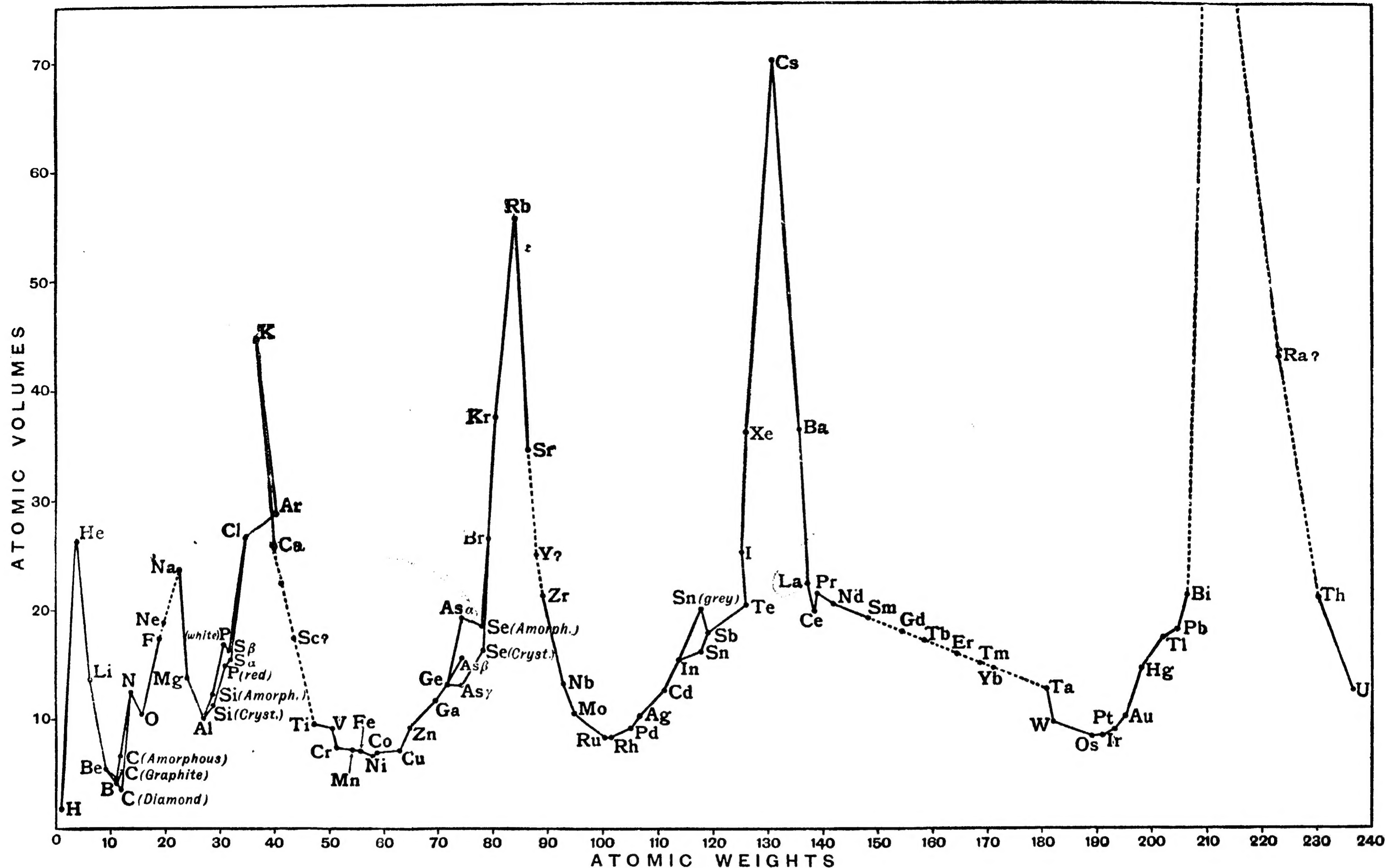
पत्र न	
१	२१-२-१७३३
२	५-३-१७३३
४	१७३३
५	जानेवारी १७३६
१३	९-४-१७३४
१४	१-४-१७३६
१६	७-१२-१७३३
१७	१९-१२-१७३३
२७	१२-४-१७३५
३०	३०-५-१७३७
४१	२४-११-१७३५
४४	७-१२-१७३३
४५	२-२-१७३७
४८	१९-८-१७३१
५५	पौ ३-४-१७३६
५६	५-३-१७३६
५७	२४-४-१७३५
५८	२३-४-१७३६
५९	३०-५-१७३७

पे द नि का १४ (पुढे चालू)

पत्र न	दुरुस्त केलेली तारीख
६०	२-६-१७३७
६२	१८-९-१७३६
६३	११-१-१७३७

पे द नि का १५

१	२-५-१७३४
२	१९-१२-१७३३
४	२४-१-१७३६
६	७-३-१७३३
७	१४-१-१७३८
८	सुमारे २४ जानेवारी १७३६
९	,, ,, ,,
१०	,, ,, ,,
११	,, ,, ,,
१२	सुमारे ८-१-१७३६
१३	,, ,, ,,
१४	जानेवारी १७३६
१५	१८-१-१७३६
१६	१८-१-१७३६
१७	३१-३-१७३७
२१	जानेवारी १७३६
४४	२९-५-१७३७
४८	२८-५-१७३७
४९	१-६-१७३७
५०	सुमारे डिसेंबर १७३८
८२	डिसेंबर १७३७
८९	जानेवारी १७३६
९०	,, ,,
९१	,, ,,
९३	सुमारे ३-२-१७३७

ATOMIC VOLUMES
ATOMIC WEIGHTS
H
He
Li
Be
B
C (Amorphous)
C (Graphite)
C (Diamond)
N
O
F
Ne
Na
Mg
Al
Si (Amorph.)
Si (Cryst.)
P (white)
P (red)
Sβ
Sα
Cl
K
Ar
Ca
Sc?
Ti
V
Cr
Mn
Fe
Co
Ni
Cu
Zn
Ga
Ge
Asα
Asβ
Asγ
Se (Amorph.)
Se (Cryst.)
Br
Kr
Rb
Sr
Y?
Zr
Nb
Mo
Ru
Rh
Pd
Ag
Cd
In
Sn (grey)
Sn
Sb
Te
I
Xe
Cs
Ba
La
Ce
Pr
Nd
Sm
Gd
Tb
Er
Tm
Yb
Ta
W
Os
Ir
Pt
Au
Hg
Tl
Pb
Bi
Ra ?
Th
U

(D 170)